

VEREBICS JÁNOS*

A SZOVJET POLGÁRI JOG ÉS HATÁSA AZ ALAKULÓBAN LÉVŐ MAGYAR CIVILISZTIKÁRA, 1948–1951**

1948–49-ben a magyar gazdaság gyökeres átalakuláson megy át: az 1945–1947-es évek államkapitalista, a kötött gazdálkodásra épülő rendszere az időközben bekövetkezett politikai változásoknak, s ezek részeként az államosításoknak köszönhetően az állami tulajdon egyre nagyobb fokú jelenlétére támaszkodó tervgazdaságnak adja át a helyét – elkezdődik, s néhány év alatt le is záródik „a szovjet jog honosítása” (Varga Csaba). Az igazodás politikai kényszer, de ami a gazdaság és a forgalmi élet viszonyait érinti, objektív szükségszerűség is: a háború előtti magánjog és kereskedelmi jog már nem alkalmas arra, hogy a döntően állami tulajdonban álló vállalatok státuszját és egymás közötti vagyoni kapcsolatait szabályozza.

A tanulmány – mely az Igazságügyi Minisztérium megbízásából a Magyar Jogász Egylet által szervezett polgári jogi kutatások szakmai program keretében készül, a magyar szerződési jog 1945 utáni történetét áttekintő munka részeként született – első része tágabb összefüggéseiben igyekszik feltárni a szovjet polgári jog a magyar jog átalakulására, a civilisztika kialakulására gyakorolt hatását. Bemutatja a magyar és szovjet jog találkozásának kezdeti szakaszát, a „szovjet magánjog” hazai megismertetésére vállalkozó korai szerzőket és jogirodalmi eredményeket, s kiemelten a 1949-től kezdődő, immár szovjet állam- és jogelméleti alapokra helyezett igazodási folyamatot, tágabb – jogtudományi, oktatási, jogdogmatikai – összefüggéseit, prioritásait. A magyar jog 1949 körül a szovjet polgári jog hosszú évtizedek fejlődése nyomán kialakult állapotával találkozik, mely 1917 után több, jelentős átalakuláson ment át: a tanulmány második része ezt a fejlődési folyamatot kívánja bemutatni. A magyar polgári jog kialakulása szempontjából e folyamatnak különös jelentősége volt: a honosítás során a tulajdonviszonyok adott pillanatában (1948–1949) számos szempontból a szovjet jogfejlődés egy korábbi állomásához (az 1922-es polgári jogi kodifikáció) kellett igazodnia, más szempontok (vállalati tulajdon, a szállítási szerződések rendszere, a szovjet arbitrázs-rendszer mintájára meghonosított döntőbizottsági eljárás) pedig a harmincas évekbeli, már a szocialista tervgazdálkodás követelményeinek való megfelelést vetették fel.

A szovjet joghoz való igazodás a magánjogban először a tételes jog szintjén jelentkezett: a felgyorsult jogalkotás szinte változtatás nélkül veszi át a kialakult szovjet jogintézmé-

* PhD, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdálkodástudományi Kar, 1056 Budapest, Szerb u. 21–23.

E-mail: verebics@gmail.com.

** A tanulmány az Igazságügyi Minisztérium megbízásából a Magyar Jogász Egylet által szervezett polgári jogi kutatások szakmai program keretében készül, a magyar szerződési jog 1945 utáni történetét áttekintő munka részlete.

nyeket, megoldásokat. A jogtudomány csak bizonyos késéssel, 1950 körül alakul át, s válik „magánjogból” polgári joggá – a tanulmány harmadik, záró része ezt a folyamatot, s az átalakulás körüli problémákat (gazdasági jogvita), s annak sajátosságait igyekszik megragadni. Az egyik legfontosabb sajátosság az írott jog, s az 1953-ban kezdődött polgári jogi kodifikáció jelentőségének hangsúlyozása volt, mely elvi alapon (a Polgári Törvénykönyv megalkotásának szükségessége) szovjet talajon állt, gyakorlati megoldásait tekintve azonban mégis önálló utat követett, s még azt is sikerült elérnie, hogy a szovjet gyökerű jogintézmények jelentős része a kódexen kívül maradt.

Harmathy Attila egy 1977-ben megjelent tanulmányában a magyar szerződési jog 1945 utáni fejlődésében 1948-at jelölte meg fordulópontként: azzal, hogy a gyors tempóban lezajlott államosítás eredményeként rohamosan megnőtt az állami tulajdonban lévő vállalatok száma, sürgőssé vált egy olyan szabályozási rendszer kialakítása is, mely megszabta ezeknek a vállalatoknak tevékenységét.

„E szabályok megjelenésének a gyakorlati oka többek között az volt, hogy újonnan létrejövő egységek szigorú ellenőrzését és irányítását akarták megvalósítani a szerződési szabályokkal is. A tervgazdálkodás kiépülő rendszerében a feladat nemcsak az új gazdasági egységek megszilárdítása volt, hanem a háborús károkat még teljesen ki nem hevert gazdaság fejlődésének megindítása, az iparosítás programjának megvalósítása is. Ennek keretében az erős központi irányítás aprólékosan meghatározta a vállalatok feladatait, és a feladatok teljesítését szolgálták a szerződések.”¹

Az állami vállalatok szerződési kapcsolataiban, írja, a sajátosan kifejezett állami akarat jelent meg: a vállalatok részei voltak a gazdasági feladatokat ellátó állami szervezeti rendszernek, szerződési akaratuk pedig a központi állami szervektől kapott feladatok végrehajtására irányult, magára a szerződés megkötésére pedig nem saját ötletük alapján került sor, hanem az őket terhelő államigazgatási kötelezettség alapján. A köztük felmerülő jogviták épp e sajátos jellegüknél, az állami szervezeti rendszerbe való betagozódásuk tényénél fogva igényeltek a bírói, választottbírói útól eltérő módot: 1948-tól a szovjet arbitrázs-rendszer mintájára létrehozott új szervezetek hatáskörébe kerültek.²

¹ HARMATHY Attila „A szerződések felfogásának változása és a választottbíráskodás” *Jogtudományi Közlöny* 1977/XXXII./12. 641–649, idézve 642.

² A szocialista törvénykezési-szervezeti jog később is nagy fontosságot tulajdonított az ügyek meghatározott típusában döntési jogkörrel rendelkező „bíróagszerű” szervek (gazdasági döntőbizottságok, munkaügyi döntőbizottságok, társadalmi bíróságok) eljárásainak. Utóbbi kettőben az igazságszolgáltatás társadalmisításának lehetőségét látták, a döntőbizottsági (arbitrázs-) rendszerben pedig annak biztosítékát, hogy meghatározott ügycsoportokban – tehermentesítve ezzel a bíróságokat – egy igazgatási szerv nagyobb szakszerűséggel tud eljárni és gyorsabban tud döntést hozni. Ezeknek a szerveknek esetében nem a jogirodalom nem tartotta indokoltnak a bírói függetlenség számonkérését vagy az eljárások formális, magas szintű garanciális intézményekkel való biztosítását, sőt, épp azt vette természetesnek, hogy azok rendszere igazodott az igazgatási szervek álta-

A szállítási szerződések és a vitarendezés új rendszere 1948–1949-ben fokozatosan épült ki, s ezzel egy időben – ugyancsak a tervszerűség követelményének biztosítása érdekében – megújításra kerültek a közületi beszerzések szabályai is. 1948 végére, írja Eörsi, létrejött az állami ipar szervezete, és létrejöttek a szerződéses rendszer elvi keretei is – 1949-től pedig megkezdődött ennek tudatos továbbfejlesztése, a tervszerűdések komplex rendszerének kialakítása.³ Az új, szocialista magyar polgárijog-tudomány is ezekben az években születik meg, s ilyen körülmények között bontakozik ki. Kezdetben előbb erős ideológiai hatás alatt arra törekszik, hogy marxista-leninista tudományként fogadtassa el magát (1949–1953), majd – nagyjából a Ptk. előmunkálatainak megkezdésétől – már „stabil világnézeti talajon állva” egyre inkább akadémiai jelleget ölt (1954–1962) – ám mindvégig a szovjet jog erős hatása alatt áll.

A magyar jogászvilág új fogalmakkal, új joggal ismerkedik – igaz, a folyamat lassan indul meg, s legalábbis az első években, vontatottan halad. Névai László 1946-ban alappal állapítja meg: „összehasonlító jogtudományunk térképén a szovjetjogot még ma is hatalmas fehér foltok jelzik, melyeket szórványosan szakít csak meg egy-egy felkutatott (vagy inkább: felfedezett, de alaposan még át nem vizsgált) terület vázlatos rajza.”⁴ A „szovjet magánjogról” szóló első publikációk még a magyar jogtudomány legkiválóbb szerzőinél mindig is megvolt összehasonlító jogi érdeklődésnek köszönhető, mely a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán a Szászy István vezette Összehasonlító Jogi Intézet megalapításával vett új lendületet,⁵ rövidesen azonban elkezdődik a szovjet jogot általában, az állam- és jogelméletet, s az egyes jogterületeket bemutató cikkek, kismonográfiák, ismertetőkiadása.⁶

Mindazonáltal a szovjet jogi megoldások tanulmányozása és a hazai jog a szovjet joghoz való igazítása a magyar jogászok számára nem tudományos orientációt

lános hierarchiájához. Lásd RÁCZ Attila: *Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1972) 65–66.

³ Eörsi Gyula: *A tervszerűdések* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1956) 138–143.

⁴ NÉVAI László: „A házassági jog legújabb fejlődése a Szovjetunióban” *Jogtudományi Közöny* 1946/I./3-4. 51–56, idézve 51.

⁵ SZÁSZY István: „Összehasonlító jogi intézet” *Jogtudományi Közöny* 1947/II./23–24. 368.

⁶ A szovjet magánjog első rendszeres, magyar nyelvű bemutatását Szászy István végezte el 1945-ben megjelent monográfiájában. A szorosabb értelemben vett magánjogi kérdéseken túl – alkotmányjogi alapokon – bemutatja a szovjet jogrendszer sajátosságait, a jogforrások rendszerét, mindenekelőtt azonban nagy súlyt helyez e jogrendszer marxista-leninista jellegének kimutatására. A tárgyalás alapjául az 1922-es orosz Ptk. szolgál (melynek a Szovjetunió többi tagköztársaságának jogára gyakorolt hatását is bemutatja), s – munkája összehasonlító jogi irányultságával összhangban – minden esetben utal arra, hogy egy-egy jogintézmény milyen azonos, rokon vagy eltérő vonásokat mutat a nagy nyugati polgári törvénykönyvekkel, vagy éppen a magyar magánjoggal. Lásd SZÁSZY István: *A Szovjetunió magánjogának alapelvei* (Kolozsvár: Józsa Béla Athéneum Kiadása 1945). Az első szovjet szerző tollából származó, magyar nyelvű, polgári jogi tárgyú könyv Michail LIPECKER: *A tulajdonjog a Szovjetunióban* c. 60 oldalas kis brosrúrája volt (Budapest: Szikra 1947); a *Jogtudományi Közöny*ben Eörsi Gyula irt róla szemleciikket [1948/III./1–2, 19–20.]. Szovjet jogi tárgyú cikkek kezdetben főként a *Jogtudományi Közöny* s – gazdasági és államigazgatási kérdéseket tárgyalva – a Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle hasábjain jelentek meg.

jelentett, hanem objektív kényszert, melynek lényegét Világhy Miklós⁷ egy 1952-ben tartott előadásában így foglalta össze:

„A népi demokráciát, mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet sajátos formáját úgy határozzuk meg, hogy a népi demokrácia olyan állam, amelynek segítségével a Szovjetunió győzelmének eredményeképp és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetése alatt halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. A Szovjetunióra való támaszkodás, a Szovjetunió állandó segítségének egyik döntő formája az, hogy a népi demokratikus állam a maga munkájában, a szocialista alap és a neki megfelelő felépítmény kialakításában és megszilárdításában hasznosítja azokat a tapasztalatokat, amelyek a Szovjetunió évtizedes harcai és fejlődése során jöttek létre. A szovjet tapasztalatok felhasználása tehát nem pusztán ténylegesség, nem véletlen, amelynek a népi demokráciával, mint politikai formával nincs szükségszerű összefüggése – éppen ellenkezőleg. A népi demokrácia joga olyan jog, amelynek fejlődési törvénye a szovjet tapasztalatok, a szovjet jogi fejlődés tapasztalatainak az adott körülményekhez, a fejlődés adott fokához igazodó, egyre következetesebb, egyre széleskörűbb érvényesítése.”⁸

Az ideológiai felhangoktól eltekintve Világhy csakugyan a lényegre mutatott rá: arra, hogy az alakulóban lévő, szocialista magyar társadalmi és az állami tulajdonra épülő gazdasági rend joga annak az országnak jogához kellett, hogy igazodjék, annak megoldásait kellett, hogy átvegye, ahol ezt kidolgozták, megvalósították, s a világon akkor még egyedül alkalmazták – ez pedig a Szovjetunió volt.

a) A szovjet joggal foglalkozó első publikációk még francia, német és angol nyelvű források alapján igyekeztek egy-egy jogintézményt bemutatni: Világhy Miklós⁹ 1946-ban a szovjet jog szerinti jogképességről, Szladits Károly 1948-ban a szovjet jog szerződésen kívüli kártérítési szabályairól¹⁰ írt a Jogtudományi Közlönybe tanulmányt. Ezzel párhuzamosan elindultak a „szovjetjogi” intézményeket, a szovjet jogi oktatást behatóan tárgyaló,¹¹ s bizonyos mértékben népszerűsítő

⁷ Világhy a magyar nyelven elérhető források alapján jól ismeri, alkalmazza, s oktatja is a szovjet civilisztika értékeit, a jogfejlődés eredményeit, de sem tudományos téren, sem a jogalkotásban nem támogatja azok mechanikus átvételét – ezt a szemléletet megőrzi a Polgári Törvénykönyv előkészítési munkálatai során is.

⁸ VILÁGHY Miklós: „A szocialista gazdaság fejlődésének feltételei a szovjet és a magyar jog tükrében” *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei*, 2. kötet 1952. 5–39, idéve 38–39.

⁹ VILÁGHY Miklós: „A jogképesség problémája az orosz magánjogban” *Jogtudományi Közlöny* 1946/I./23–24. 332–335.

¹⁰ SZLADITS Károly: „A szerződésen kívüli kártérítés szabályai a szovjet jogban” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./11–12. 141–142.

¹¹ KOVÁCS István: „A szovjet bíróságokról” *Jogtudományi Közlöny* 1946/I./13–14. 195–198; NÉVAI László: „Demokratikus elvek a Szovjetunió bírói szervezetében” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./7–8. és 9–10. 67–70, ill. 120–124; PAP Tibor: „Jogi felsőoktatás a Szovjetunióban” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./3–4. 39–42; NÉVAI László: *Bírói szervezet és bíráskodás a Szovjetunióban* (A Pázmány Péter Tudományegyetem összehasonlító jogi intézetének külföldi jogszabály-sorozata, 1. sz.) (Budapest: Egyetemi Nyomda 1949); ROSNER Tibor: „A szovjet öröklési jog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./3–4. 49–52; DEZSŐ Gyula: „Szovjet munkajog”

teni¹² kívánó publikációk. A Jogtudományi Közlöny 1948-ban színvonalas sorozat keretében mutatta be az 1922-es szovjet-orosz Ptk. (OrPtk.) legfontosabb rendelkezéseit. A jogügyletekről (OrPtk. 26–43. §) és a szerződésekről¹³ (OrPtk. 106–128. §), a szerződésekből keletkező kötelemekekről (OrPtk. 130–151.§)¹⁴ szóló szakaszokat Tardy Lajos (1914–1990) és Ábrahám Mózes ismertetik nagy alaposággal és a magyar szerződési jogi szabályokkal, bírói gyakorlattal minden esetben párhuzamot vonva. Szladits Károly a „szovjet magánjog” nagy népszerűsítőjévé válik: nemcsak tanulmányai jelennek meg, de a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság népszerű jogi tanfolyamán előadásokat is tart. 1949. február 17-én a szovjet magánjog legalapvetőbb sajátosságainak áttekintésére vállalkozik.¹⁵ Bevezetőjében elismeréssel adózik a szovjet jogászoknak, akiknek „meglepően egyszerűsítő és gyakorlatias hajlandósága nem filozofál sokat a magánjog fogalmáról”, s ennek alapján a magánjogot „a nem közigazgatási vagyongjoggal” azonosítják, majd Szerebrovskij professzor kiadás előtt álló könyvét alapul véve igyekszik párhuzamot vonni és különbségeket találni a szovjet és magyar szabályozás rendszere között. E különbségeket elsősorban a tulajdon területén tárja fel, s mutatja be nagy korrektséggel – bár néha még bizonytalanul mozogva a fogalmak között (például az önálló gazdaság elszámolás helyett az önálló számadás vezetése kifejezést használja). Ahol ilyet talál – és hát talál – valószínűleg pozitívumnak szánva rámutat

Jogtudományi Közlöny 1949/IV./5–6. 101–106; PAP Tibor: „A szovjet feltalálói jog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./9–10. 182–186; PAP Tibor: „Szovjet szerzői jog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./13–14. 281–286; PAP Tibor: „A személyi tulajdon intézményének néhány kérdése a szovjet jogban és fejlődése a népi demokráciák alkotmányainak tükrében” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./17–18. 368–373; BARTON György – TARDY Lajos: „Szovjet örökjog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./20–21–22. 442–457.

¹² Az irások egy részének „gusztust csináló” jellege, s a nagy változások kezdetén a jogi hivatásrendeket megnyugtatót kívánó szándéka könnyen felismerhető. A szovjet jogról sokat publikáló Rosner Tibor pl. a szovjet ügyvédségről írva fontosnak tartotta kiemelni, hogy „a szovjet ügyvédek, mint általában a Szovjet-Unió minden specialistájának a keresete magas színvonalú megélhetést biztosít”. (ROSNER Tibor: „A szovjet ügyvéd” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./19–20. 321–325, idézve 324.). Rosner cikkére néhány hónappal később pártos baloldalisággal Dénes István ügyvéd (1889–1963), egykor a Szálasi-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt, majd a Turul Szövetség tagja, ekkor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front országgyűlési képviselője választott, s keményen „helyre tette” politikai tévedéseieért. Bár elfogadja, hogy lehetnek olyan szovjet ügyvédek, akik a rájuk vonatkozó szakmai szabályokat megszegik, siet leszögezni, hogy azok „inkább a pártönkivüliekből rekrutálódhatnak” hisz a Bolsevik Párt ügyvéd tagjai „szükségszerűen jelentősebb, produktívabb munkát végeznek, mint pártönkivüli kartársaik”. (DÉNES István: „A szovjet ügyvéd” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./9–10. 211–212.)

¹³ TARDY Lajos – ÁBRAHÁM Mózes: „Fejezetek a Szovjet Polgári Törvénykönyvből” IV. *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./3–4. 65–70.

¹⁴ TARDY Lajos – ÁBRAHÁM Mózes: „Fejezetek a Szovjet Polgári Törvénykönyvből” V. *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./11–12. 233–237.

¹⁵ SZLADITS Károly: *Bevezetés a szovjet magánjogba* (A Magyar-Szovjet Művelődési Társaság népszerű jogi tanfolyamán 1949. február 17.-én tartott előadás szövege, 11 oldal, XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 878–889.) Az előadás kéziratát az Igazságügyi Minisztérium az 1959-es Ptk. kodifikációs anyagait tartalmazó, a Magyar Országos Levéltár állományában őrzött anyagban (XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] maradt fenn, az alapján idézzük. A fondba felvett dokumentumokat az irattáros belső, kézírásos számozással látta el, a következőkben az ebből a gyűjteményből származó anyagokat a fond számmegjelölésével és (kézirat) oldalszámra való hivatkozással idézzük.

egy-egy szovjetjogi megoldás „a nagy kodifikációkban” fellelhető előképére (például az élők közötti tulajdonátzállás francia, konszenzuális modelljének átvétele). A kötelmi jog, mondja, „sokkal nagyobb mértékben hasonlít a nyugati államok jogához, mint a tulajdon- és öröklési jog”.¹⁶ Dicséri a szovjet jogászok „ötletes eredetiségét”, mint például a terv kötelemalapító tényként való elismerése. Nem lát kivetnit valót abban, hogy az állami tervezési aktusból eredően az állami szervek, szervezetek, vagy polgárok terhére szerződés-kötési kötelezettség keletkezik, s nagyra tartja a szovjet kötelmi jognak azt a jellemző tulajdonságát, hogy csak a legszükségesebb és legegyszerűbb alapelvek kifejtésére vállalkozik. E rövidség, mondja, azonban „nem esik sem az érthetőség, sem a rendszer összefüggésének rovására” – a rövidségükben plasztikus szabályok így tág teret adnak a bírák számára az eset különleges körülményeinek mérlegelésére.¹⁷

1949-től a Jogtudományi Közlöny könyvtára keretében indul el a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság Jogtudományi Szakosztálya által jegyzett, Kádár Miklós és Névai László által szerkesztett *Tanulmányok a szovjetjog köréből* című sorozat, melyben főként egy-egy területre vonatkozó kismonográfiákat adnak közre.¹⁸ Ennek keretei között lát napvilágot a szovjet polgári jogról szóló első (Szladits által is hivatkozott, s forrásként felhasznált) magyar nyelvű áttekintés, mely Vlagyimir Ivanovics Szerebrovskij (1887-.1971)¹⁹ 1947-ben megjelent *A polgári jog alapjai* című tankönyvfejezetének²⁰ magyar fordítása volt.²¹ Bárki is döntött a kiadása mel-

¹⁶ SZLADITS (15. l.) 9.

¹⁷ SZLADITS (15. l.) 10.

¹⁸ J. D. LJEVIN – R. O. HALFINA – M. SZ. SZTROGOVICS: *Az állam és jog elméletének alapjai*; J. D. LJEVIN – V. I. KOTOK – A. F. KLEINMANN: *A Szovjetunió alkotmányjogának alapelvei*; V. I. KOTOK: *A szovjet közigazgatási jog alapelvei*; MARJACHIN: *A Szovjetunió adórendszere*; N. D. KAZANCEV: *Az ingatlan- és kolhozjog alapelvei a Szovjetunióban*; N. D. DURMANOV: *A szovjet büntetőjog alapelvei*; N. D. DURMANOV – A. F. KLEINMANN: *A szovjet bünvádi és polgári eljárási jog alapelvei*; K. P. GORSENYIN: *Az államügyészség a Szovjetunióban*; A. V. VENEDIKTOV: *A Szovjetunió vállalatainak szervezete és jogi helyzete*; A. J. VISINSZKIJ – M. A. ARZSANOV: *Az állam és jog elméletének néhány kérdéséről és a soron következő feladatokról*. Valamennyi kötet a Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó gondozásában jelent meg 1949–1951 között, oroszul kiválóan tudó jogászok [Szabó Imre, Benkő Gyula, Névai László, Márkus Ferenc, Fésüs József, Tardy Lajos, Csánk Béla, Feri Sándor] fordításában. A Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete (a *Gazdaság* c. folyóirat kiadója) – is vállalkozik egy, a szovjet bankrendszert bemutató munka kiadására (V. N. BATIRJEV – M. M. USZOSZKIN: *A Szovjetunió bankrendszere* (Budapest: Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete 1949), ezt Horváth Dániel, a Pénzügyi Központ tisztviselője fordította oroszról magyarra. E munkának – túl azon, hogy először tárgyalta egy szocialista ország bankrendszere működésének általános jogi kereteit, hitelműveleteinek sajátosságait – különösen a készpénznélküli forgalom modelljének részletes bemutatása és a beruházási bankok speciális szerepének szempontjából volt jelentősége (BATIRJEV–USZOSZKIN uo. 61–79, ill. 101–108.) – igen rövid időn belül ehhez igazodik majd a forgalmi viszonyok hazai szabályozása is.

¹⁹ A szovjet civilisztika kimagasló alakja, 1949-ben a Lomonoszov Egyetem Polgári jogi tanszékének, s a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete polgári jogi szakosztályának vezetője.

²⁰ Vlagyimir Ivanovics SZEREBROVSKIJ: „Основы советского гражданского права” in *Учебник Основы советского государства и права* (Москва: Юриздат 1947) 274–336.

²¹ Szerebrovskij professzor, mint a szovjet civilisztika szinte minden, a pályáját a cári rendszerben kezdett művelője, egyben kiváló romanista is volt. A húszas években a biztosítási joggal foglalkozott behatóbban, s kiemelkedőt alkotott jogi szakfordítóként is: főként németből számos külföldi

lett, jól választott: a kis könyv könnyen érthető, sok (és életközeli) gyakorlati példával illusztrált, minden lényeges kérdésre kiterjedő feldolgozását adta a korabeli szovjet polgári jognak. Ahogyan arra Szladits is rámutatott, kötelmi jog tárgyalása körében a magyar olvasó igen sok ismerős fogalommal találkozott, a kifejtés módja pedig igen hasonlított a szerződési jog hazai feldolgozásaiban alkalmazott megoldásokhoz.

1949 után a szovjet jog tárgyilagosa bemutatása új szemléletnek adja át a helyét. „Alaphangját” Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954) – akkor a Szovjetunió külügyminisztere, korábban a Szovjetunió főügyésze és vezető jogi teoretikusa – magyar nyelven megjelenő kis könyvének, egy a harmincas évek vége felé született tanulmánya adja,²² mely a szovjet szocialista jogtudomány, s egy néhány évvel későbből származó második, mely az állam- és jogelmélet alapvető feladatait határozza meg. Van, amivel a magyar jogász nem nagyon tud mit kezdeni – nálunk „a szocialista jogtudományt irányításuk alatt tartó kártevők hosszú ideig tartó aknamunkájáról” még aligha lehetett beszélni – s van, ami jóval egyértelműbb: a hatalommegosztás elvetése, az államjog alapvető, mindent meghatározó jellegének deklarálása, az államigazgatási jog mint közvetlen igazgatási-irányítási-gazdaságszervezési eszköz megragadása. A polgári jog is „kapcsolatban és rokonságban” van az államjoggal: ez a kapcsolat a családjog, házasságiog, öröklési jog vonatkozásában „vitathatatlan”, de nem tagadható a dologi és kötelmi jog terén sem, ahol az alapvető kereteket maga az Alkotmány adja meg. „Lenin a burzsoá joggal és annak corpus iuris romanijával a szovjet jogot állította szembe szocialista jogfelfogásával, amely nem ismer el semmi 'magánt', azaz magánjogit.” – írja Visinszkij, tág teret engedve a tétel továbbgondolásának.²³

Ez az az államelmélet, amelyet „a néphez hű magyar jogász bámulattal tanul, és mélyed el annak a zseniális Sztálintól továbbfejlesztett kérdéseiben. A lenini-sztálini tanítások nyomán vezet Rákosi Mátyás az élcsapatot és népünket a szabadság, a béke, a szocializmus építésének nagyszerű útján” – foglalja össze Lenin halálának 26. évfordulóján, a Nagy Tanítóra emlékezve 1950-ben Kádár Miklós, a Jogtudományi Közlöny főszerkesztője az új irány és elvárt jogászai hozzáállás lénye-

alkotmányt s – egyebek mellett – Kína polgári törvénykönyvét („Перевод Китайского гражданского кодекса” Инф. Бюллетень ВИЮН 1939, N 9–10, 11–12; 1940, N 1-5.) fordította oroszra.

²² Andrej Januarjevics VISINSZKIJ: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései* (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1950).

²³ VISINSZKIJ (22. l.) 48. Amikor számba veszi a szovjet civiljogászok fő feladatait – azon túlmenően, hogy „meg kell tisztítaniuk a civiljogi irodalmat az antimarxista, antileninista szeméttől és Marx, Engels, Lenin és Sztálin munkái és útmutatásai alapján fel kell építeniök a szovjet szocialista polgári jog befejezett és szigorúan tudományos megalapozott elméletét” – meglepően reális, hasznos és fontos kérdéseket emel ki [a vagyoni és személyi viszonyok védelme, erősítése, a vagyonjogi forgalmi viszonyok, tervezés, gazdaságos elszámolás továbbfejlesztése, az állampolgárok nem vagyoni viszonyainak (névjog, szerzői jog, szabadalmi jog) rendezése, a jogalanyok és jogi személyek tanának újragondolása, öröklési jog, a vétkekesség kérdése, végül a jogrendszer egészére és a polgári jog kodifikálására vonatkozó törekvés [VISINSZKIJ (22. l.) 60–62]. A következő években a magyar civilisztika többször, eredményesen nyúl vissza ezekhez a tételekhez, mikor a magyar polgári jog rendszerének megteremtésekor, a gazdasági jogi szemlélet elleni harcban, vagy a Ptk. kodifikációja során érvekre van szüksége.

gét.²⁴ A „jogtudomány és államigazgatás-tudomány ötéves tervének végrehajtása” körében 1949 októberében megalakult Jogtudományi Intézet²⁵ egyik fő feladata is „a lenini alapokon nyugvó magyar jogtudomány” kiépítése lesz. Mint első igazgatója, Csanádi György írta 1950 elején, a szovjet jogirodalom a magyar jogászközön-séggel, túlnyomóan fordítások formájában való megismertetése „hasznos kiindulás volt a magyar jogásztársadalom átnevelésére”, de még csak a kiindulást jelentette: „a munka oroszánrészre, a szovjet jogtudomány tapasztalatai alapján, a magyar marxista-leninista jogtudomány létrehozása” még hátra volt.²⁶ E folyamatban az Intézet kutatóinak valóban jelentős részük volt, mint ahogyan a szovjet és szocialista jogirodalom hazai megismertetésében is.²⁷

A Jogtudományi Közlöny ekkor már – néhány hónapos lemaradással az aktuális számok után – rendszeresen szemlézi a Szovjet állam és jog (*Советское законодательство и право*), a Szovjet Tudományos Akadémia 1927-től megjelenő folyóiratának számait,²⁸ a csehszlovák, bolgár, NDK-s, román jogirodalom újabb eredményeit. 1950-től elindul a Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, melynek magyarra fordított írásai²⁹ minden jogterületet érintenek, a hazai szakmai publikáci-

²⁴ KÁDÁR Miklós: „Vlagyimir Iljics Lenin” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./1–2. 21.

²⁵ Az Intézet felállításáról az 1.231/1949. (IX. 13.) M. T. sz. rendelet határozott, működését azonban ténylegesen csak 1950 januárjában kezdte meg. Ehhez, s az Intézet munkatársai által az alapítás utáni első években kifejtett tevékenységhez alapvető forrásul a következő munka szolgált: NAGY Lajos (szerk.): *Az Állam- és Jogtudományi Intézet dolgozóinak irodalmi munkássága 1950–1954* (Budapest: Házi sokszorosítás 1955).

²⁶ CSANÁDI György: „Megalakult az Állam- és Jogtudományi Intézet” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./1–2. 22–24, idézve 22. Csanádi György 1949. október 1. és 1951. július 15. között állt az Intézet élén, ekkor Vas Tibor (1911–1983) követte őt. A gazdasági jogi szemléletet elkötelezetten képviselő Csanádi 1950-től vezeti a Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékét, s e megközelítésben írja első egyetemi jegyzeteit is. CSANÁDI György: *Gazdasági jog* (Egyetemi jegyzet a Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatói számára, 1949/1950. tanév.) (Budapest: Jegyzetellátó 1950), ill. ennek lényegesen kibővített 1951-es kiadása.

²⁷ Az indulás utáni első évben Bak József, Danyi Dezső, Horváth Róbert, Jablánczy László, Kéri József, Máda Lajos, Márkus Ferenc, Nagy Lajos, Sarlós Márton, Tury Sándor Kornél, Vadas György, Varga György, Vas Tibor és Zöldy Miklós tartozott az Intézet kötelékébe: közülük többen – maga az intézetvezető is – a gazdasági jogi irányzat képviselői közé tartoztak, akiknek 1951 után távoznuk kellett. Az új emberek 1951-ben Halász Pál, Herczeg Géza, Horváth János, Kovács István, 1952-ben Alth Guido és Péteri Zoltán, 1953-ban Pulay Gábor, Ruppert Pál és Szabó András, 1954-ben Farkas Ferencné, Sebestyén Pál és Trócsányi László lettek. Az Intézet munkatársai 1950–1954 között – önállóan vagy társszerzőkkel – több mint 260 monográfiát, egyetemi tankönyvet, jegyzetet, tankönyv- és jegyzetfejezetet, tudományos közleményt, fordítást publikáltak – nem kis hányadát ennek jogelméleti kérdésekről. Orosz fordítóként Horváth János, Márkus Ferenc, Pap Tibor, Vadas György dolgozott sokat, cseh nyelvből pedig szinte mindent Trócsányi László (s alkalmanként maga Szabó Imre) ültetett át magyarra.

²⁸ 1937 és 2004 között megjelent számai itt érhetők el: lib1.usla.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=126.

²⁹ A fordításokat legnagyobb részben az Állam- és Jogtudományi Intézet, az IM és munkatársai készítik: 1949 és 1955 között közel hétszáz hosszabb-rövidebb tanulmányt, jogszabályt, jogszabály-ismeretet ültetnek át magyarra. A fordításokat legtöbbször az Igazságügyi Minisztérium rendeli, ahol – elsősorban a törvényelőkészítő főosztály munkatársai – azokat napi munkájuk során folyamatosan hasznosítják is, jelentős részük azonban a jogi szakfolyóiratokban is megjelenik. Az IM-ben ezekben az években Tardy Lajos (a művelődéstörténet későbbi nagyíró kutatója, ekkor az Igazságügyi Minisztérium előadója; Névai Lászlóval ő szerkesztette és adta ki az első orosz-magyar jogi szak-

ök és tudományos viták állandó hivatkozási alapjává lesznek. 1950-ben Csanádi György, Halász Pál, Katona Zoltán szerkesztésében a Magyar Jogász Szövetség és a Magyar-Szovjet Társaság jogtudományi szakosztálya közös kiadásában (s házi sokszorosításban) még csak egy száma jelenik meg, 1951-ben azután további tizenegy. 1951 végén a Jogtudományi Közlöny kiadója, a Jogi Kiadó veszi át, s a következő négy évben a szaklap mellékleteként adja ki. Az 1954. évi 9-10. számtól a megnevezés változik: a melléklet Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből cím alatt jelenik meg tovább.

A szovjet jog az egyetemi oktatásnak is része lesz: a Szovjetunióból hazatért Névai László (1914–1983) 1946-ban *A Szovjetunió jogrendszere* címmel még csak kollégium keretében foglalkozik vele, de az 1948/49-es egyetemi reform után a szovjetjogi tárgyak (államjog, polgári jog és eljárás, munkajog) súlya megnő, 1950-ben önálló, Névai által vezetett tanszék alá szervezik őket.³⁰

Az igazodási kényszere egyértelműen a közjog terén a legerősebb³¹ – a jogirodalom az 1949-ben elfogadott Alkotmányt, s ebből adódóan egész közjogi rendszerünket közvetlenül az 1936-os Sztálini Alkotmányból vezeti le, ahhoz méri, annak

szótárt) és Csánk Béla (1900–1984) dolgoznak „szovjet vonalon”. A több nyelven (angol, román, olasz, orosz, német) kiválóan beszélő Csánk (1934-ben dr. Lázár Andor igazságügyi-miniszter személyi titkára, később miniszteri tanácsos, főtanácsos, Vladár Gábor igazságtörvény-miniszter) 1946–1950 között az IM Nemzetközi Osztályát vezeti, 1950-től 1958-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig a Törvényelőkészítő Osztály főelőadója, aki jelentős szerepet játszott a Ptk. kodifikációs folyamatában. 1947-től – minisztériumi, belső használatra – ő szerkeszti az Orosz jogi szemle összefoglalóit. Ugyancsak 1947-ben Csánk készítette el, s később aktualizálta rendszeresen a Szovjet-Orosz Ptk. magyar fordítását (vö. Polgári törvénykönyv az 1950. július 1-ig terjedő módosításokkal, Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Igazságügyi Minisztériuma hivatalos kiadványának fordítása, XIX-E-1-c-10026/1960. [XVI.] 608–810, Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Polgári Törvénykönyve az 1952. január 1. napjáig terjedő módosításokkal, Kéziratoss fordítás, 186 oldal, 1952, XIX-E-1-c-10026/1960. [I.], 1–186.), ill. összeállított egy-egy, a kodifikáció összefüggésében felmerülő jogi problémáról szóló elemzést (pl. Kártérítés a nem vagyoni kárért a szovjet jogban, Csánk Béla feljegyzése, 1950. november 15., XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 673–676.).

³⁰ ASZTALOS László: *A civilizisztika oktatásának és tudományának fejlődése a budapesti egyetemen, 1945–1970* (Budapest: ELTE ÁJK Polgári Jogi tanszék 1973) 34–35. A tárgyak nagy részét maga Névai László adja elő, később a polgári jogi és polgári eljárásjogi előadásokat Medve Zsigmond veszi át. Medve Zsigmond a szerkesztője s egyik szerzője a szovjet jog történetével foglalkozó első egyetemi jegyzetnek is Kovács István – MEDVE Zsigmond: *Szovjet állam- és jogtörténet* (Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó 1953). 1950 novemberétől a Magyar Jogász Szövetség és a Magyar-Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztálya rendezésében gyakorló jogászok és az egyetemi oktatók számára is indul szovjetjogi tanfolyam, melynek bevallott célja az volt, hogy „a szovjet jog ismertetésével jogászaink kezébe olyan fegyvert adjon, amelynek segítségével a Párt támogatása mellett a szocializmus építése érdekében a magyar jogtudományi és jogalkalmazási munka színvonalát magasra emelhetik”. RÉVAI Tibor: „Szovjetjogi tanfolyam” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./19–21. 587–589, idéve 589.

³¹ A szovjet alkotmányjog körébe eső számos tanulmány mellett már 1949-ben megjelentek az első tankönyvek [M. P. KAREVA: *A Szovjetunió alkotmánya* (Budapest: Szikra 1949); J. D. LJEVIN – V. I. KOTOK – A. F. KLEINMANN: *A Szovjetunió alkotmányjogának alapelvei* (Budapest: Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó 1949)], 1951-ben pedig a budapesti és szegedi jogi karon szovjet alkotmányjogi vagy összehasonlító (a Szovjetunió és a népi demokratikus országok) alkotmányjogi jegyzeteket adtak ki. Vö. BEÉR János: *Összehasonlító alkotmányjog* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951);

megoldásait igyekszik kimutatni benne.³² A tudós szerzők hozzáállásától függően az egy-egy jogágazat esetében a szovjet jogi recepciót előmozdítani kívánó tanulmányok a szovjet megoldások pusztá feldicsőítésétől az alapos, a történeti-jogösszehasonlító vizsgálódásokon át a jogdogmatikai igényű értekezésekig terjedtek.³³

A szovjet polgári jog hatása a magánjogon belül is a közjogi-alkotmányjogi változásokra reflektálva, a tulajdonjog szocialista jellegének kidolgozása formájában jelentkezik: az ezzel foglalkozó számos publikáció közül³⁴ az akkor már a tulajdonjog kérdéseivel évek óta igen behatóan foglalkozó Eörsi Gyula egy 1950-es tanulmánya emelkedik ki. Eörsi az 1949-es Alkotmány rendelkezéseiből levezetve azt vizsgálta írásában, hogy a jogrendszer alapját képező törvény miként tükrözi vissza általában a termelőeszközök, ezen belül különösen a mezőgazdasági termelőeszközök tulajdoni viszonyait, s a munkával szerzett tulajdon helyzetét. A társadalmi tulajdonra nem úgy tekint, mint a „csekély jelentőségű magántulajdon” túlnyomóvá váló alternatívájára, hanem arra a tulajdoni formára, mely ugyan még csak kifejlődőben és kibontakozóban van, de rövidesen egyeduralkodóvá válik – míg a másik mindjobban korlátozódásra, s „végső fokon felszámolásra, kipusztulásra” ítélte.³⁵

A mezőgazdaságban is a társadalmi tulajdont tekinti a „szocialista fejlődés perspektívájának” – elismerve, hogy a magánszektornak (mely már „távolról sem olyan zabolátlan, mint a proletárdiktatúra előtt volt”) itt még jelentősége van. A munkával szerzett tulajdon nem magántulajdon, mondja, nem a „munkaerő áruba bocsá-

BEÉR János – KOVÁCS István – SZAMEL Lajos: *A Szovjetunió és a népi demokráciák alkotmányjoga* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951) (II. résszel kibővített újrakiadása: 1952); BUZA László: *Összehasonlító alkotmányjog* (Szeged: Jegyzetsokszorosító 1951); MARTONYI János: *Szovjet alkotmányjog* (Szeged: Jegyzetsokszorosító 1951). A szovjet államigazgatási jog első áttekintésére a más összefüggésben már többször hivatkozott Vadas György összegző igényű kis brosúrája vállalkozott (VADAS György: *A szovjet államigazgatási jog* (Budapest: Fővárosi Nyomda 1951), s azt részletesebben Sztugyenyikin magyarra fordított s még ugyanebben az évben megjelent tankönyve mutatta be (SZ. SZ. SZTUGYENYIKIN: *A szovjet államigazgatási jog* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951) – a jogi karokon azonban Névai és Martonyi rövid jegyzete alapján összehasonlító szemléletben is oktatták a tárgyat (NÉVAI László – MARTONYI János: *A Szovjetunió és a népi demokráciák államigazgatási joga* (Budapest: Tankönyvkiadó 1952).

³² NÉVAI László: „Népköztársasági Alkotmányunk és a Sztálini Alkotmány” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./3–4. 67–73.

³³ Utóbbira jó példa pl. Gödöny József, a kiváló büntetőjogász, kriminológus (1925–1993), ekkor (1950) a Pécsi Járásbíróság jegyzője „A büntetés a szovjet büntetőjogban” c. tanulmánya *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./3–4. 79–84., mely a szovjet büntetőtan „új rendszerének” a klasszikus magyar büntetőjogi dogmatikával való összeegyeztethetőségét igazolva alapozza meg a társadalom védelmét biztosítani kívánó szovjet jogintézmények befogadását.

³⁴ Lásd pl. PAP Tibor: „A szovjet szocialista tulajdonjog kérdéséhez” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./9–10. 322–327. 1951-től egyre több munka foglalkozik majd a szocialista tulajdon és a polgári jog jogalanyainak kapcsolatával, ezen belül is az állami szocialista tulajdon egységének és a gazdasági szervek jogalanyiségének, az állami vállalatok státusának problémakörével – mindeme kérdéseket a korabeli irodalom szinte teljes körű feldolgozásával Révai Tibor foglalja majd össze 1956-ban megvédett kandidátusi értekezésében (*Az állami vállalat jogi személyisége a szovjet szocialista polgári jogban*).

³⁵ Eörsi Gyula: „Az Alkotmány és tulajdonjogunk szocialista jellege” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./5–6. 160–164.

tásának útján” keletkezett – a szocializmus „kizsákmányolástól mentes” viszonyai közötti személyi tulajdonná válik, s jogi eszközökkel kell biztosítani, hogy ne is válhasson (ismét) a kizsákmányolást lehetővé tevő magántulajdonná. Az adott pillanatban, írja a tulajdonjog szocialista jellegéről szólva,

„a régi és új még egymás mellett létezik – gazdasági életünk a szocializmusba való átmenet képét mutatja. Tulajdonjogunk jellege azonban mégis szocialista, mert abban nem a pusztuló régi és a kifejlődő új akarata ölt a régi és az új céljainak megvalósítása érdekében jogi formát, hanem egyesegyedül a kifejlődő új akarata működik a szocializmus megvalósítása érdekében.”³⁶

Ami ekkor történik: a szovjet állam- és jogelmélet által meghatározott elvek és módszerek alapján a jogrendszer egészének, a jog szerepének, a jogalkalmazásnak újragondolása és átalakítása. A változás nemcsak teljes körű elvi-ideológiai alkalmazkodást jelent a szovjet modellhez, de irányított, rendszerszintű igazodást is: a „jogszabályok szisztematikus rendje” az általuk szabályozott társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelően, a szocialista tulajdon talaján állva alakul át. A politikai és gazdasági rend nem tűri a magántulajdont, a jogrendszer ebből adódóan természetesen veti el a közjog-magánjog megkülönböztetését: rendszerképző elemmé a szabályozott társadalmi viszonyok sajátosságai lépnek elő. A szovjet szocialista jog egységes egésze jogágakra tagozódik: államjog, államigazgatási jog, pénzügyi és költségvetési jog, polgári jog, munkajog, földjog, kolhozjog, családjog, büntetőjog, törvénykezési jog, nemzetközi jog.³⁷ Nevük – de csak nevük – esetlegesen egyezhet a „burzsoá jog” hasonló jogágazataival, s van köztük olyan is, mely csak szocialista körülmények között jöhet létre (kolhozjog), ám minőségileg újat jelentenek, más társadalmi viszonyokat fognak át, s másként határozzák meg az egyes ágazatok egymáshoz való viszonyát is.³⁸

b) A rendszeren belül a polgári jog „azoknak a szabályoknak összessége, amelyek a polgárok egymás közötti, s az állami, valamint társadalmi szervezetek közötti és az állami s társadalmi szervezetek egymás közötti vagyoni viszonyait szabályozzák. A polgári jog körébe tartoznak azok a jogszabályok is, amelyek a személyi javakkal (név, szerzői jog és egyébekkel) kapcsolatosan keletkező, valamint a külkereskedelem terén fennálló viszonyokat szabályozzák. „A szovjet polgári jog a szovjet gazdasági szervezetek tevékenységében az önálló gazdasági elszámolás elvének megfelelő kapcsolatok megvalósítása és a gazdasági tervek teljesítése során kerül alkalmazásra.” Alapvető forrása a Szovjetunió Alkotmánya s az egyes

³⁶ Eörsi (35. lj.) 164.

³⁷ Már 1949-től a magyar jogirodalomban számos tanulmány foglalkozik az új, „szocialista” jogágak elméleti igényű megalapozásával (lásd pl. DEZSŐ Gyula: „Szovjet munkajog” *Jogtudományi Közöny* 1949/IV./5–6. 101–106; PÁRNICZKY Mihály: „Az agrárjog tárgyköre a szovjet irodalom megvilágításában” *Jogtudományi Közöny* 1950/V./9–10. 327–331; FARKAS József: „A Szovjetunió kolhozjogának rövid vázlata” *Jogtudományi Közöny* 1950/V./15–16. 463–470.), s igyekezett (pl. a családjog esetében) egyes, korábban a magánjog körében szabályozott kérdések az új polgári jogról való leválasztását, önállósulását igazolni.

³⁸ M. A. ARZSANOV [et al.]: *Állam- és jogelmélet* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951) 348–365.

szovjetköztársaságok polgári törvénykönyvei, illetőleg a még megalkotásra és elfogadásra váró „össz-szövetségi” polgári törvénykönyv.³⁹

Lényeges különbséget – és az adaptáció során folyamatosan figyelembe veendő korlátot – jelentett, hogy a változásokat a második világháború utáni szovjet polgári joggal szemben (amit olyan gazdaságra modelleztek, mely a magángazdálkodást már teljes mértékben felszámolta, s a magántulajdonnak már semmilyen formáját nem ismerte) a magyar társadalom és gazdaság az Eörsi által is jellemzett átmeneti, a magántulajdont még korlátozottan megtűrő viszonyaira kellett rávetíteni. A magyar polgári jog fejlődése szempontjából különösen kedvező módon ezt a magyar jogelmélet és az alakuló civilisztika tudománya a húszas évek Szovjetuniójának „új gazdaságpolitikája”, a NEP, és annak jelentős kodifikációs alkotása, az 1922-ben elfogadott szovjet-orosz Ptk. (OrPtk.) talaján állva oldja meg.⁴⁰ A magyar interpretáció számára ekkor még komoly problémát jelentett a szovjet polgári jog történetének nem kielégítő ismerete: a magyar nyelven hozzáférhető források már a Sztálini Alkotmány utáni, az állami szocialista tulajdonra épülő és szigorú tervgazdálkodási viszonyok között működő polgári jogot közvetítették, s csak érintőlegesen foglalkoztak (ha foglalkoztak⁴¹) a húszas-harmincas évek vitáival, a később „kártevőnek” nyilvánított jogtudósok nézeteivel.

A szovjet civilisztika saját történetét „a szovjet szocialista állam fejlődésének fő szakaszairól szól sztálini tanítás” alapján ragadta meg.⁴² A leginkább elfogadott megközelítés szerint az első fő szakasz a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól

³⁹ ARZSANOV (38. l.) 360. Az új szovjet Ptk. előkészítésével kapcsolatos munka a magyar Ptk. kodifikációjára is hatott, az ezzel kapcsolatos főbb tanulmányokat folyamatosan fordították magyarra, s fel is használták, pl. A. V. VENEDIKTOV: „A Szovjetunió polgári törvénykönyvének rendszeréről” *Szovjet állam és jog* 1954/2., az Állam- és Jogtudományi Intézet (Pap Tibor) fordítása, Sz. 644, 1954, XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 677–703.

⁴⁰ A magyar polgári törvénykönyv előkészítése során Világhy Miklós a kódex melletti erős érvként mutatott rá – Sztálinra hivatkozva – arra, hogy a NEP idején az írott jog, a szocialista törvényalkotás elengedhetetlen feltétele volt az új gazdasági politika sikeres alkalmazásának. A kodifikáció, a törvényalkotás kérdését úgy mutatta be, mint olyan kényszert, mely a szovjet tapasztalatok alkotó alkalmazásának korábbi elhanyagolásából fakad. E tapasztalatok közvetítik számunkra azokat a politikai irányelveket és technikai megoldásokat, mondja, amelyeket a Szovjetunió a szocializmus építésének adott szakaszain felhasznál – s hogy ezek a módszerek helyesek voltak, „az élő valóság igazolja”. Vö. VILÁGHY Miklós: „Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései” *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei* 1954/5. 229–281.

⁴¹ A Névai László szerkesztésében először 1952-ben megjelent szovjet polgári jogi és polgári eljárás-jogi jegyzet és 1954-es kiadása ugyan tartalmazott egy rövid történeti áttekintést [NÉVAI László – PAPP Tibor – PÓLAY Elemér: *Szovjet polgári jog és eljárás* (Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 1954) 11–21.], ám még mindig kerülte ezeket a problematikus kérdéseket, melyek időközben a gazdasági jog körül kialakult vita kapcsán 1950/51-ben azért már felszínre kerültek.

⁴² Erre az időszakra nézve a szakaszolás alapvetően a későbbi szovjet és a mai orosz jogirodalomban is fennmaradt (lásd Д. М. Генкин – И. Б. Новицкий – Н. В. Рабинович: *История советского гражданского права 1917–1947* (Moskva: Юрид. изд-во МЮ СССР 1949); В. А. Рясенцева (szerk.): *Советское гражданское право*, Изд-во ВЮЗИ, Т. 1. (Moskva 1975); Е. А. Суханов: *Гражданское право*, Том I. (Moskva: Волтерс Клувер 2006), azzal, hogy természetesen az egyes éveket mint határpontokat a szerzők rugalmasan kezelték, ill. a jogtudomány fejlődése vonatkozásában ettől eltérő rendszerek is kialakultak (О. С. Иоффе: *Развитие цивилистической мысли в СССР*. I-II. (Ленинград 1975, 1978), első kötete magyarul Olimpiad Szolomonovics JOFFE: *A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődése* (Budapest: KJK 1979).

a „kizsákmányoló osztályok felszámolásáig” terjedt: ebben az időszakban a polgári jog (mint a jog általában) „eszköz volt a proletár állam kezében a megdöntött kizsákmányoló osztályok elnyomására, a népgazdaság szocialista elemeinek megteremtésére és fejlesztésére, a szocializmus alapjainak lerakására”. E szakasz fogta át a forradalom és a polgárháború időszakát, a népgazdaság helyreállításának és a békés munkára való áttérésnek éveit (1921–1925) és a szocialista iparosításért folytatott harc időszakát (1926–1929), s végül a mezőgazdaság kollektivizálásának (és a kulákság mint az utolsó magántulajdonosi osztály likvidálásának) esztendeit (1930–1934).⁴³

A harmincas évek derekával kezdődő második szakaszban a „szocialista tulajdon védelmének funkciója és az állami szervek gazdasági-szervező és kulturális-nevelő munkája” kerül előtérbe, a szocializmus győzelmét deklaráló 1936-os Alkotmány pedig megteremti az alapjait a szovjet polgári jog további fejlődésének.⁴⁴ E korszakot a háború előtti (1935–1941), a háborús⁴⁵ (1941–1945) és a háború utáni (1945–) évekre volt szokás osztani: ekkor bontakozik ki, majd tér át a háborús viszonyokra, a közvetlen gazdaságirányítási eszközökkel zajló haditermelésre a szovjet gazdaság, hogy azután egy újabb konszolidációs időszak kezdődjön, ahol ugyan a deklarált feladat a kommunizmus felépítése, de az önálló gazdaságos elszámolás alapján tágabb teret kap az áruforgalom, felértékelődnek a szerződéses kapcsolatok, s az ezeket szabályozó polgári jog.⁴⁶ Mert – ahogyan azt a húszas évek elejétől az ötvenes évek elejéig újra és újra fellángoló viták igazolták – az, hogy „a gazdaság és a polgárok vagyoni, személyi viszonyait szabályozó joganyag” belül mi tartozik a *nem* közigazgatási jogi eszközökkel szabályozott jogterülethez (függetlenül attól, hogy annak joganyagát épp gazdasági jognak vagy polgári jognak nevezték-e) mindig ténylegesen a gazdaságpolitika nyújtotta mozgástérhez, s nem a jogelmélet ideológiai alapokra helyezett, rendszeralkotó törekvéseihez igazodott.

A vagyoni-forgalmi viszonyok alakulása erre a jogra mindig közvetlen hatást gyakorol: mikor a naturális árucseré és a közvetlen termékelosztás a gazdaság működésének az alapja, a jog jelentősége elhalványul, feleslegessé válik, mikor az árucseré-forgalmat (az áruviszonyokat)⁴⁷ újra az elkülönült gazdasági szereplők értékarányos áru- és pénzcseréje formájában ragadja meg, felerősödik, sőt: kodifikációhoz vezet, hogy azután a NEP-korszak elmúltával, az államigazgatási jog mellett a polgári jogi szabályozási eszközöket újra csak elhanyagoló gazdasági jognak, a harmincas évek végétől pedig a tervgazdaság szolgálatába állított új polgári jognak adja át a helyét.

⁴³ NÉVAI–PAPP–PÓLAY (41. l.) 12–18.

⁴⁴ А. И. Денисов [et al.] (szerk.): *История государства и права СССР. История советского государства и права*, Учебник. Ч. 2 (Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР 1948) 155–204.

⁴⁵ Lásd И. Т. Голяков [et al.] (szerk.): *Советское право в период Великой Отечественной войны: Гражданское право – Трудовое право*. Ч. 1 (Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР 1948).

⁴⁶ NÉVAI–PAPP–PÓLAY (41. l.) 18–21.

⁴⁷ Az áru-pénzviszonyok a korai szovjet gazdaságban való fejlődéséhez és az áruviszony-elmélet kialakulásához lásd VÉRÁS Lajos: *A szerződési rendszer fejlődésének csomópontjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977) 110–118.

Az a polgári jog, amivel a magyar jogászok 1948–1950 között találkozhatnak, nem „remekjog”, nehéz, ideológiai ballasztokkal terhelt, erősen a marxizmus és a közgazdaságtan sztálini értelmezésére támaszkodik,⁴⁸ ám zömében kiváló, pályájukat még a cári rendszerben kezdő, általában több nyugati nyelven kiválóan tudó, elmélyült római jogi kultúrával rendelkező és a „nagy burzsoá kodifikációkat” és jogrendszereket jól ismerő jogászok művelik,⁴⁹ akik nemcsak a monografikus- és kommentárirodalomban jeleskednek, de legtöbbször tankönyvíróként is nagyszerű munkát végeznek.

A szovjet polgári jog fejlődésének első szakaszát⁵⁰ a szovjet jogtörténetírás közvetlenül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom véghezviteléhez s az ezt közvetlenül követő hónapokhoz kötötte. Legalapvetőbb jellemzőjét a magántulajdon elleni általános támadás jelentette: a földesúri földtulajdont már a forradalom győzelmének másnapján eltörölték, amit rövid időn belül a föld, a föld méhének kincsei, áruk, természeti erők államosítása (a földmagántulajdon teljes felszámolása) követte, s már 1917 végén elkezdődött – s 1918 júniusára nagyrészt le is zárult – a legfontosabb iparvállalatok államosítása.⁵¹ A szovjethatalom az ipart és a kereskedelmet

⁴⁸ Az ekkoriban megjelenő hazai szovjetjogi irodalom jelentős részét épp az ilyen, „eszmei igazodást” előmozdítani kívánó fordítások és önálló tanulmányok tették ki (pl. I. T. GOLJAKOV: „V. I. Lenin a törvényességről és az igazságszolgáltatásról” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./17–18. 502–511; A. I. GYENISZOV: „A marxizmus kincsestárának rendkívül értékes gyarapítása” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./17–18. 558–568. Ez az utóbbi tanulmány az alap és a felépítmény viszonyáról szóló, egy rövid nyelvtudományi munka keretében kifejtett sztálini tanítás a jogra való értelmezésével foglalkozott.

⁴⁹ A magyar jogfejlődésre is nagy hatást gyakorolt szovjet civiljogászok közül pl. Ivan Boriszovics Novickij (1880–1958) 1903-ban végzett a moszkvai egyetemen, 1905–1918 között magáncencenként adott elő polgári jogot. Először 1956-ban megjelent római magánjogi tankönyve ma is használatban van az orosz jogi karokon (И. Б. Новицкий: *Основы римского гражданского права. Учебник для вузов: Лекции* (Moskva: Зерцало 2000). Dimitrij Mihajlovics Genkin (1884–1966) 1909-ben végzett, 1910-tól adott elő polgári jogot a moszkvai kereskedelmi jogi intézetben. Erősen kötődött a romanista hagyományhoz a fiatalabb generációhoz tartozó Szergej Nyikitics Bratusz (1904–1997) is, aki már a bolsevik rendszerben szerzett diplomát (1926), 1936-tól azonban már az akkor legrangosabb szovjet jogi-tudományos műhely, Az Össz-szövetségi Jogtudományi Intézet, a ВИЮН (*Всероссийный институт юридических наук*) kutatója lesz, ahol azután haláláig dolgozik (1963–1969 között az intézet vezetőjeként), csakúgy, mint Olimpiad Szolomonovics Joffe (1920–2005), akinek 1938-ban kezdődött tanulmányait a háború ugyan megszakította, de 1946-os doktorálása után nemcsak a polgári jog, de a római jog terén is maradandót alkotott.

⁵⁰ И. Б. Новицкий: *История советского гражданского права* (Moskva: Госюриздат 1957).

⁵¹ Ezt az első időszakot az ún. lenini gazdaságpolitika jellemezte, mely nem a hatalomgyakorlás politikai oldalát emelte ki, hanem a gazdaság, a termelés és elosztás szocialista átalakítását, az új társadalom anyagi-technikai bázisának megteremtését. E politika a gazdaság hatalmi pozícióinak gyors elfoglalására törekedve „vörösgárdista rohamot indított a tőke ellen” (Lenin). Elsődleges eszköze az államosítás volt, mely egyfajta államkapitalista rendszer keretében egyrészt megteremtette a szocialista termelési módra való áttérés anyagi alapjait, másrésztől igyekezett a kizsákmányolás minden formáját megszüntetni. Lenin tudatosan törekedett arra, hogy ebben az átmeneti időszakban bizonyos „burzsoá elemeket” (pl. a cári rendszerben is létező szövetkezeteket, a korábban már kialakult nyilvántartási- és ellenőrzési rendszereket, de akár a régi rendszer szakembereit is) az új célok szolgálatába állítsa, s hosszabb átalakulási időszakokkal számolt – azonban „a belső ellenforradalom a nemzetközi imperializmus támogatásával meghiúsította ezt a kísérletet. S minél súlyosabbá, minél feszültebbé vált a harc, annál kevesebb lehetőség maradt a tervezett gazdaságpolitika megvalósítására”. (Szerzői kollektíva): *A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban* (Budapest: Kossuth 1975) 32.

is ellenőrzése alá vonta (a külkereskedelem már közvetlenül a forradalom győzelme után állami monopólium lett), az államosítás pedig rövid időn belül teljes körűvé vált: elérte az egészségügyet, az oktatást, a gazdasági és társadalmi élet minden szektorát. Az igen nehéz gazdasági-közellátási körülmények között az állam gazdaságszervező funkciója kiteljesedett, gazdaságirányító funkciója kizárólagossá vált: a forgalmi élet magánjogi eszközeit kiiktatva maga az állam gondoskodott – a legfontosabb árucikkek esetében monopóliumok útján – a termékek tervszerű gyártásáról, összegyűjtéséről és elosztásáról.⁵²

Ebben a rendszerben nincs áru, s nincs pénz: a közvetlen elosztás eszméje a magánjogi szabályozási eszközöket nem használja, sőt, idővel magát a polgári jogot is szükségtelenné teszi – ahogyan ennek a korabeli jogtudósok általában forradalmi hevülettől fűtött szavakkal hangot is adnak.⁵³ A közvetlen, szervezett nyersanyag- és áruelosztás államigazgatási szerveken (a Legfelsőbb Népbiztosság keretei között működő, a gazdaság különböző területeiért felelős főigazgatóságon, *glavkokon*) keresztül, a legszigorúbb központosítással való kiépülése a külföldi katonai intervenció és polgárháború időszakában válik teljessé. A hadikommunizmus⁵⁴ időszakában a vállalatok közvetlenül nem állnak kapcsolatban egymással: központilag meghatározott feladatokat hajtanak végre, a termelés eredményeinek szétosztása is központi utasítások (a főigazgatóságok által kiadott utalványok) alapján történik.

A pénz nem értékmérő, pusztán adminisztratív elszámolási eszköz, a részére kiutalt anyagi javak árát nem a vállalat fizeti ki, hanem főigazgatósága intézkedik a költségvetés (a kincstár bevételi számlája) javára történő átírásáról –, mint ahogyan a vállalat működéséhez szükséges vagyoni eszközöket is a költségvetés biztosítja. A mezőgazdaságban megjelenik a kötelező beszolgáltatási rendszer, mely elvileg ugyan csak a „termékfeleslegre” vonatkozik, ám a gyakorlatban szigorú, e mértéken jócskán túlterjeszkedő kvóták kivetésével, igen nagy arányban mindenemű ellenszolgáltatás nélkül történik. A parasztnak nincs árufeleslege, s ha lenne, sem vihetné piacra: piac, közvetlen értékesítési lehetőség ugyanis nincs – ebből adódóan nem léteznek szerződéses kapcsolatok sem.⁵⁵

⁵² Ahogyan Sárközy Tamás kimutatta, ez nemcsak a korabeli gazdaságpolitikai-gazdaságirányítási felfogásból következett (a politikai és gazdasági hatalom szétválását, a szakszervezetek és a lakosság bevonása az (ön)igazgatási feladatok ellátásába), de a magánjog (sőt: általában a jog) erőteljes elutasításából is fakadt, mely elsődlegesen az alapvetően a gazdaságot szabályozó magánjog ellen irányult. (SÁRKÖZY Tamás: *A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz* (Budapest: KJK 1981) 187–188.

⁵³ A legkövetkezetesebben elutasító álláspontot A. G. Gojhbarg képviselte, aki szerint a szovjet államnak egyáltalán nincsen szüksége a polgári jogra, mely csak az individualisztikus és anarchikus magántulajdonosi gazdasággal foglalkozik – helyébe a „szociális jog” mint a gazdasági tevékenység tervszerű és célszerű megszervezésének joga kell, hogy lépjen. Lásd A. Г. ГоїхбарГ: *Пролетариат и право. Сборник статей* (Moskva: Издание НКЮ 1919) C. 12; JOFFE (42. lj.) 87–88.

⁵⁴ A hadikommunizmus gazdasági rendszerének sajátosságaihoz lásd SZAMUELY László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* (Budapest: KJK 1979) 11–33, ideológiájához uo. 35–77.

⁵⁵ Mindez azonban igen súlyos gazdasági problémákat is generált: a külkereskedelem összeomlott, a nyersanyagok kitermelése, az ipari termelés a háború előtti értékek töredékére esett vissza. A leg-súlyosabb gondot azonban az élelmiszerhiány jelentette: ez vezetett végül a NEP kezdetét jelen-

Mindez – hangsúlyozzák a későbbi szovjet források – az adott helyzetben, mikor a hadsereg, a frontok, a városi dolgozók ellátása más módon nem volt megoldható, szükségszerűnek mutatkozhatott, de a gazdaság teljes összeomlásának veszélye nélkül tartósan nem volt fenntartható: a szocialista társadalom „legrövidebb, legközvetlenebb, leggyorsabb kísérlete hajótörést szenvedett” (Lenin).⁵⁶ A közvetlen háborús veszély elmúltával egy új, a gazdaság helyreállítására törekvő, az áruforgalmat ismét megengedő, a szocialista ipar és a parasztgazdaságok közötti kapcsolatokat új alapra helyező gazdaságpolitika bevezetése vált szükségessé.⁵⁷ A NEP egyik első intézkedése eltörölte a kötelező terménybeszolgáltatást, s azt természetbeni adófizetési kötelezettséggel váltotta fel: a fennmaradt árut pedig a parasztok az újra megnyitott piacokon és kereskedelmi szervezeti rendszeren keresztül adhatták el.

Az iparban az anyagi eszközök a költségvetés útján történő folyósítását felváltja az önálló gazdaságos elszámolás rendszere – a tudatosan vállalt cél az volt, hogy az engedélyezett és ellenőrzött szabadkereskedelem keretei között az állami vállalatokat „jelentős mértékben kereskedelmi alapokra állítsák át” (Lenin).⁵⁸ A vállalati rendszer átszervezésre kerül (trösztösítés), az áruforgalom terén a közvetlen elosztást a kereskedelem váltja fel (ekkor jön létre a Belkereskedelmi Népbiztosság), nő a szövetkezetek és szövetkezeti vállalatok szerepe, újra lehetővé válik a kereskedelmi hitelezés. Ami ténylegesen történik: a magántulajdonosi viszonyok részleges visszatérése, ami a polgári jogra jelentős hatást gyakorol. 1922. május 22-én dekretum születik *A magánvagyonot érintő főbb jogokról*, mely elismeri a kisvállalati magántulajdont, kötelezővé teszi a kötött szerződések betartását és megszabja a polgári jogviták elintézésének módját.⁵⁹

Úgy a gyakorlat, mint a jogtudomány szempontjából kiemelkedő jelentősége volt az OszFSzK 1922-ben elfogadott, s 1923. január 1-től hatályba lépő polgári törvénykönyvének: ebben a szó szerint rohammunkában előkészített⁶⁰ kódexben foglalták össze azt a joganyagot, amely az adott pillanat a kaptalista elemeket is érvényesíteni engedő „átmeneti gazdaságának” vagyoni és személyi viszonyait szabályozta. Az alapvetően pandektajogi talajon álló, a svájci polgári törvénykönyv és kötelmi jogi törvény hatásait is tükröző orosz Ptk. a maga nemében kiemelkedő törvénytűnek minősült,⁶¹ így értékelte ezt 1945-ben *Szászy István* is, aki sze-

tő intézkedésekhez, a kötelező beszolgáltatás természetbeni adóval való felváltásához s a feleslegnek a piacon történő értékesítése lehetővé tételéhez, ami viszont már a kereskedelem rendszerének helyreállítását is szükségessé tette. (Vö. Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete* (Budapest: Kossuth 1971) 78–106.

⁵⁶ Idézi SÁRKÖZY (52. l.) 190.

⁵⁷ A NEP gazdasági-politikai előzményeihez lásd SZAMUELY (54. l.) 79–127, a NEP-re való áttérés értelmezéséhez uo. 127–145, hatásaihoz uo. 147–204.

⁵⁸ Новицкий (50. l.) 66–94, a szerződések szerepéhez kül. 77–83.

⁵⁹ Г. С. Гурвич [et al.] (szerk.): *Всеобщая история государства и права: Новейшее время (1917–1947)* (Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР 1947).

⁶⁰ HAMZA Gábor: *Az európai magánjog fejlődése – A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2002) 233.

⁶¹ Lásd T. E. Новицкая: *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года* (Москва: Зерцало-М 2002).

rint a kódex készítői „a legmodernebb nyugati elméleteket is figyelembe vették”.⁶² Ahogyan arra Vékás Lajos rámutat, a kódex szerződési joggal foglalkozó részei – az európai szocialista országok első polgári törvénykönyveire általában jellemző módon – úgy szerkezetükben, mint dogmatikai felépítésükben nem tértek el lényegesen a kontinentális jogok hagyományaitól: kiinduló pontjukat a szerződés általános, kötelező elve képezte, a strukturális pillérek szerepét pedig a tradicionális szerződéstípusok játszották.⁶³

A kodifikációs munkálatok Lenin közvetlen felügyelete mellett zajlottak, az új gazdaságpolitikát pedig (mint egy adott pillanatban szükséges, történelmi, az erők átcsoportosítását és az ellentámadásba való átmenetet lehetővé tevő lépést) *Sztálin* a zinovjevista ellenzékkel vitázva még 1926-ban is védelmébe vette.⁶⁴ Az ötvenes években – ahogyan azt *Névai* professzor összefoglalta – a kódexet a hivatalos szovjet (és magyar) jogtudomány úgy értékelte,⁶⁵ mint azt a törvénykönyvet, mely

„lerögzítette a proletárforradalom vívmányait, az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonát, megállapította, hogy az állami ipari, kereskedelmi, közlekedési stb. vállalatok nem idegeníthetők el magánszemélyek javára és nem is zálogosíthatók el – ugyanakkor az állam irányító szerepének a megőrzésével és az állam ellenőrzése alatt lehetővé tette a kisebb ipari és kereskedelmi vállalatok magántulajdonát és a magángazdasági tevékenységet”.⁶⁶

A kódex háromféle tulajdont ismert: a vezető jelleggel felruházott állami tulajdont, a szövetkezeti tulajdont s a magántulajdont: utóbbi még nem a későbbi – korlátozott – személyi tulajdonnak felel meg, hanem a munka- és termelőeszközök is tárgyai lehetnek, sőt: meghatározott munkáslétszámot el nem érő vállalatok (kereskedelmi társaságok, ún. kkt., bt., kft., rt.) is.⁶⁷ A törvény ugyanakkor korlátozza is

⁶² SZÁSZY (6. lj.) 65.

⁶³ VÉKÁS (47. lj.) 104.

⁶⁴ Jozsif Visszarionovics SZTÁLIN: *A leninizmus kérdései* (Budapest: Szikra 51951) 193–194.

⁶⁵ Ahogyan Sárközy Tamás kimutatta, a kódexet korábban számos kritika érte, voltak (pl. Reiszner), akik egyértelműen burzsoá kódexnek minősítették – mások (Sztucska és Gojhbarg) „a szocialista állami beavatkozást, kollektivizálást tükröző proletárjogként” üdvözölték – „hibátlan törvényként” csak 1937 után, Visinszkij értelmezésében jelent meg [SÁRKÖZY (52. lj.) 194.].

⁶⁶ NÉVAI–PAPP–PÓLAY (41. lj.) 16.

⁶⁷ A „gazdasági célt követő társaságokra” mint jogi személyekre vonatkozó rendelkezések egy része később is hatályban maradt (OrPtk. 14. §), s hatályban maradtak az egyes társasági formákra (közönséges társaság, OrPtk. 276–294. §, közkereseti társaság, OrPtk. 295–311. §, betéti társaság, OrPtk. 312–317. §, korlátozott felelősségű társaság, Ptk. 318–321. §, részvénytársaság, OrPtk. 322. §, ill. a külön rendeletben kiadott részvénytársasági szabályzat) vonatkozóak – a NEP-korszak lezárulta után ezeknek a társasági formáknak már nem volt jelentőségük, a polgárok társulására is csak igen szűk körben kerülhetett sor, munkájuk egyesítésére azonban semmilyen körülmények között nem szerződhetek. Az állami gazdasági szervezetekre és vállalatokra már 1927-től külön szabályok vonatkoztak. Ez összhangban volt az OrPtk. 22. §-ával, mely az állami vagyon feletti rendelkezés jogát külön jogszabályokba utalta – megnyitva ezzel az állam és vállalat tulajdonjogának mibenlétéről szóló, hosszú évtizedeken át húzódo vitát, mely a hetvenes évek-re az addig általánosan elfogadott, Venediktov nevéhez köthető operatív igazgatás fogalmi meg-

a magántulajdont, tiltja (és érvénytelennek nyilvánítja) az állam megkárosítására vagy kizsákmányolásra irányuló jogügyleteket, s általánosságban tiltott a jogok társadalmi rendeltetésükkel ellentétes gyakorlása. A kereskedelmi rendszerben a szerződések szerepe felértékelődik: a vagyoni viszonyok legalapvetőbb szerződésévé az adásvétel lesz, de más kereskedelmi szerződéstípusokat is visszahoz.⁶⁸

A kódex szabályozza az öröklési jogot, de nem fogja át a szellemi alkotások jogát: erről 1924/25-ben külön rendeletek születtek. A Polgári Törvénykönyv inkább elmélyítette, mintsem elsimította volna a szovjet polgári jog lényegéről, tartalmáról, alapvető irányultságáról folyó szakmai vitákat: sokan voltak, akik a „burzsoá” jog felé való visszalépésnek, a kapitalista restaurációt előkészítő törvénynek minősítették, s ennek megfelelően támadták. Erre az időszakra (1925–1935) esnek a szovjet polgári jogtudomány legnagyobb és legerőteljesebb vitái, ekkor alakulnak ki a később eretnekségnek minősített elméletek (A. G. Gojhbarg a jogi normativitást, s általában az írott jogot elvető korai szemlélete, P. I. Sztucska a kétszektoros jogról, J. B. Pasukanisz egységes gazdasági jogról alkotott tudományos koncepciói⁶⁹), s e viták nyomán fejlődött ki, ahogyan *Genkin* professzor írja, „a szovjet szocialista polgári jog marxista pártos tudománya”, amely azután „következétesen harcolt a burzsoá kozmopolitizmus szovjet jogirodalomba való behatolása ellen”.⁷⁰ A kapitalizmus visszatérésétől való félelem alaptalannak bizonyul: 1925 végétől ismét gazdaságpolitikai irányváltás kezdődik, melynek központi kérdését már az államilag szervezett iparosítás, a „szocializmus gazdasági alapjainak lerakása” jelenti, mely együtt jár a magánkezdeményezés és a magántulajdon visszaszorításával, majd a NEP teljes körű felszámolásával.⁷¹

haladásával (vagy fenntartásával) a vállalatok tulajdonosi voltát illetően a szocialista országokban igen sokféle koncepció kialakításához vezetett. Lásd SÁRKÖZY Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás – vállalati áruterelés és a tulajdonjog* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1973) 160, 207–234; A. F. MIKOLENKO: „Állami jogi személyek a szovjet polgári jogban” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1951/II./11–12. 37–54; A. V. KARASZSZ: „Az állami szocialista tulajdon tárgya” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1952/II./2. 20–34; A. V. KARASZSZ: „Az állami szocialista tulajdon egysége és az állami vállalatok és gazdasági szervek jogalanyisága” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1952/II./4. 189–220; A. V. VENEDIKTOV: „A szocialista jogviszonyok alanyairól” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1955/V./523–535.

⁶⁸ Новицкий (50. l.) 98–104.

⁶⁹ Jevgenyij Pasukanisz (1891–1937) „buharinista jogelmélete” szerint a jog nem más, mint az anarchisztikus árúviszonyok kifejezőmódja, s miután a jogfejlődés ezen árúviszonyok fejlődésével esik egybe, annak csúcspontja (a kapitalizmus) után, az anarchikus árúviszonyokat megszüntető szocializmus megvalósulásával maga is megszűnik. Amíg ez megtörténik, a szocializmust építő társadalomban szükség van még szabályokra, ezek azonban már nem jogi jellegűek, hanem pusztán technikai-adminisztratív természetűek. Pjotr Sztucska (1865–1932) nem a jogról általában, hanem csak a civiljogról mondott ítéletet. Burzsoá maradványnak nyilvánítva, melynek alkalmazását kizárólag az egyéni árutulajdonosok vagyoni viszonyaira kell korlátozni, de a szocialista szervezetek egymás közötti vagyoni viszonyaira vonatkozó érvényesülését nem szabad megengedni. В. П. И. Стучка: *Введение в теорию гражданского права. Учебное пособие, 2-е изд.* (Moskva: Соцэктгиз 1931).

⁷⁰ D. M. GENKIN (szerk.): *A szovjet polgári jog*. I. kötet (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1952) 17–18.

⁷¹ Новицкий (50. l.) 109–143.

1929 után a gazdasági jogi szemlélet kerül előtérbe, a tankönyvek, monográfiák azonban „gazdasági jog” alatt a polgári jog által szabályozott kérdéseket értik és tárgyalják.⁷² Az iparigazgatás rendszere ismét átszervezésre kerül: a trösztök ugyan fennmaradnak, de a vállalatok önállósága az önálló gazdaságos elszámolás rendszerében való működés lehetővé tételével megnő.⁷³

Kezdetét veszi a mezőgazdaság kollektivizálása, az ipart és a mezőgazdasági termelőket előbbiek szükségleteinek kielégítése végett közvetlen, tervszerű szerződéses kapcsolat köti össze (termelési szerződések). A tervszerűség elve másutt is erőteljesen érvényesül – az áruforgalom terén is.⁷⁴ A terv megvalósításában a szerződések kiemelt szerepet kapnak: nem a gazdasági szereplők, hanem a szállítók és a fogyasztók rendszerének élén álló szervezetek kötnek gazdaságszervezési célú általános szerződéseket.

Az első ötéves terv és „a kuláság mint osztály felszámolásával” együtt járó kollektivizálás felgyorsítása a harmincas évek elejétől döntő változásokat hoz: a tőkés magántulajdon végképp eltűnik, a tervszerűség a gazdaságirányítás legfontosabb eszközévé válik. A közvetlen árucserét a párt és a kormány (a legfontosabb döntéseket a Központi Végrehajtó Bizottság és a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa együttesen hozza) rendelettel igyekszik visszaszorítani (1931), a vállalatok között a szállítási szerződések (orosz szóhasználat: gazdasági szerződések) megkötése kötelezővé válik (1931), s e szerződések kötelező elemeit is szabályozzák (1933).⁷⁵ A gazdasági jog mint tudományos elmélet és oktatási diszciplína az évtized végére a leghatározottabban elvetésre kerül, helyébe a polgári jogi lép: egyik legjelentősebb képviselője, Jevgenyij Pasukanisz a koncepciók perke áldozata lesz.⁷⁶

Ebben az időben alakul ki a döntőbizottsági eljárás új, a későbbi magyar szabályozásnak is alapjául szolgáló rendszere. Az első döntőbizottságokat

⁷² Ezt az elsősorban Joffe nevéhez köthető értékelést Sárközy Tamás vitatja: szerinte úgy a jogirodalomban, mint a Ginzburg professzor által elkészített gazdasági törvénykönyv-tervezetben nem a polgári jog, hanem a gazdasági-szervezési jog áll a tárgyalás középpontjában [SÁRKÖZY (52. lj.) 203–203]. Lásd A. Г. Гойхбарг: *Хозяйственное право РСФСР: Гражданский кодекс*, T. 1. (Москва: Госиздат 1923); В. Н. Шретер: *Советское хозяйственное право. Право торгово-промышленное* (Москва: Госиздат 1928); Л. Гинцбург – Е. Пашуканис: *Курс советского хозяйственного права*, T. 1. (Москва: Соцэкгиз 1935).

⁷³ A trösztök tárgyában 1927. június 29-én kiadott rendelet a jogi személyiséggel csak a trösztöt ruházta fel, a trösztösített vállalatokat nem (bár azok részére a belső önálló elszámolással bizonyos mozgásteret biztosított) – 1929-től tért át a szovjet gazdaság a vállalatok önálló elszámolására, s ismerte el a vállalatot a vagyoni forgalom önálló résztvevőjeként, s ismerte el a gyakorlati jogi személyként. [GENKIN (70. lj.) 140–145.]

⁷⁴ A tervutasításos modell árukapcsolatai, az állami tulajdon és a szerződési jog általános összefüggéseire lásd VÉKÁS (47. lj.) 122.

⁷⁵ Новицкий (50. lj.) 143–189.

⁷⁶ E ténnyel a magyar jogászok majd 1948-ban szembesülnek, mikor a Magyar Jogász Szövetség első, Hévízen megrendezett vándorgyűlésén a szovjet delegációt vezető Manykovszkij professzor – észlelve, hogy a programban szerepel egy gazdasági jogi szekció is – felhívta a vendéglátók figyelmét arra, hogy a „Szovjetunióban a gazdasági jogot mint trockista, szocialista ellenes irányzatot a 30-as évek végén elvetették”. [KÁLMÁN György: „A gazdasági jog problémája Eörsi Gyula műveiben” in SÁRKÖZY Tamás – VÉKÁS Lajos: *Eörsi Gyula emlékkönyve* (Budapest: HVG-ORAC 2002) 39–63, idézve 42.]

Szovjetunióban a Munka és Honvédelem Tanácsa mellett szervezték meg, s feladatok a szocialista szervezetek közötti vagyoni viták eldöntése volt, ám a harmincas évek elején már nem tudtak hatékonyan hozzájárulni a terv- és szerződési fegyelem szintjének javításához, s megszüntették azokat. Rövid ideig úgy gondolták, hogy a gazdasági természetű jogviták ismét bírósági hatáskörbe kerülnek, de épp az ekkor kialakuló új hitelezési rendszer és az önálló elszámolás bevezetésének hatására, azok elősegítése érdekében az állami döntőbírói (arbitrázs) rendszer felállítása mellett döntöttek: szabályzatát a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa 1931. május 3-án hagyta jóvá. Ezt a szabályzatot vették alapul a szövetségi és autonóm köztársaságok is, melyek maguk is létrehozták saját szervezeteiket. A központi (állami) bizottságok mellett az egyes minisztériumok is felállították a maguk döntőbizottságait: ezeket hatósági döntőbizottságnak nevezték. A döntőbizottságok 1934-től rendelkeztek részletes eljárási szabályzattal („perrenddel”), mely azonban nem szabályozott minden kérdést. Ez a helyzet nagyobb változások nélkül 1957-ig maradt fenn, mikor egy decentralizáltabb, új szervezeti rendszer váltotta fel, 1959-ben pedig új szabályzat is kiadásra került.⁷⁷

A sztálini alkotmány rögzíti az alapvető tulajdonviszonyokat: a harmincas évek derekától a szocialista (állami és szövetkezeti-kolhoz) tulajdon immár osztatlanul uralkodik, ez a gazdasági tevékenység alapja, a személyi (állampolgárok és a kolhozudvar) tulajdont a jog csak annyiban ismeri el, amennyiben (személyes) munkán alapul, célja pedig csak az állampolgárok anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése: felhalmozást nem szolgálhat. A magántulajdon semmilyen formában nem megengedett, a kisparaszti és kézműipari magángazdaság jelentősége eltörpül, csak a személyesen végzett munkán alapulhat, s semmilyen formában nem vezethet kizsákmányolásra.

A termelőeszközök, ipari üzemek tulajdonosa a szovjet állam, amely szervezetrendszerén keresztül, jogi eszközök felhasználásával a termelést a végletekig központosított tervgazdálkodás keretei között irányítja. Az áruforgalom is messzemenőig tervezett: a szállítási szerződések rendszere a szállítók és megrendelők központjai által kiadott alapfeltételekkel egészül ki. A háború a szovjet gazdaságot hatalmas kihívásokkal szembesíti: az ipari üzemek keletre való áttelepítése, az ipar hadigazdaságra való átállítása, a németek által elfoglalt nyugati országrészek kiesett termésének pótlása és a frontok ellátásának megszervezése nem kis mértékben a központosított irányítási rendszernek és az egységes állami tulajdonnak köszönhetően valósul meg példátlanul gyorsan és eredményesen. A szerződések szerepe csökken: a köteleket a háborús években a tervaktusok keletkeztetik, a kötele tartalmára nézve pedig a vonatkozó (ágazati) szállítási alapfeltételek lesznek irányadók.⁷⁸

A háború után kezdődő újjáépítési szakasz (1946–1950) a gazdaság fejlesztésének ambiciózus koncepciójával, jóléti intézkedésekkel, a személyi tulajdon körének kiterjesztésével (egyéni lakásszükséglet kielégítését célzó építkezések és lakásu-

⁷⁷ UJLAKI László: *Döntőbizottsági szervezet és eljárás* (Budapest: KJK 1964) 48–50.

⁷⁸ Vö. Голяков (45. l.).

lajdon megengedése⁷⁹) kapcsolódik össze.⁸⁰ A gazdaságirányítás visszatér a tervgazdálkodás háború előtti rendszeréhez, a szerződések is visszanyerik jelentőségüket: az 1949-es új szabályozás a szocialista szervezetek számára általános és helyi, megfelelő esetekben közvetlen szerződések kötését írja elő.⁸¹ Ezekben az években kezdődik meg az 1922-es helyébe lépő, új polgári törvénykönyv előkészítése, mely azonban lassan, az 1954-től ismét fellángoló viták kereszttüzeiben halad előre. A polgári jog elméleti önkeresése, a tárgyával, módszerével, rendszerével, más jogágakhoz való viszonyával kapcsolatos kérdések a szovjet polgári jogászokat lényegében a húszas évek eleje óta folyamatosan foglalkoztatják: ahogyan a gazdasági viszonyok egyre összetettebbé váltak, úgy igyekezett a jogtudomány egy mindegyre viszonyokat átfogó, egységes polgári jogi koncepciót kialakítani. A gazdasági jogi elmélet ezekben az években háttérbe szorul (az ötvenes évek második felében azonban más formában majd ismét visszatér), megjelenik viszont a komplex (nem a jogági besorolást, hanem a szabályozás speciális tárgyát átfogóan megragadó) jogágazatok eszméje (V. K. Rajher). Tágabb teret kapnak az összehasonlító jogi kutatások (bár nem így nevezik őket: megjelölésükre a „más országok jogrendszereinek tanulmányozása” kifejezést használják⁸²), monográfiák, tankönyvek dolgozzák fel az angol, német, francia polgári jog rendszerének sajátosságait.

d) Az a szovjet szerződési jog, amivel a magyar jogtudomány a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején találkozik, kiforrott, a tervgazdaság követelményeire szabott, kódexbeli szabályozási alapjait tekintve azonban a pandektarendszer talaján álló megoldásokat követ. Sem a kötelem, sem a kötelek (irányultságuk alapján történő) megkülönböztetése, sem a szerződés fogalma nem tér el lényegesen attól, ahogyan azt 1945 után a tradicionális magyar magánjog szabályozta. Újdonságokkal, sajátos jogintézményekkel elsősorban ott találkozunk, ahol az állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaság legalapvetőbb jellemzője, a tervszerűség is megjelenik. A szerződésből és a károkozásból eredő kötelek mellett a harmadik nagy kötelem-keletkeztető tényállás⁸³ az állami nemzetgazdasági tervből (közigazgatási jellegű tervezési aktusból) származó, a szerződéskötést szükségte-

⁷⁹ Lásd a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1948. augusztus 26-án kelt törvényrendelete a polgárokat egyéni lakóházak építése tekintetében megillető jogokról.

⁸⁰ Новицкий (50. l.) 284–311.

⁸¹ A szovjet szerződési rendszer logikájában a tervezési aktus a tervfeladat előírásával a tervfeladat megvalósításában érintett mindkét fél felé szerződéskötési kötelezettséget keletkeztetett, de a tervfeladat előíróját is kötelezte: arra, hogy minden szükséges intézkedést (pl. a szükséges nyersanyag rendelkezésre bocsátása) tegyen meg a szerződés sikeres teljesítése érdekében. A tervfeladat ugyanakkor nagymértékben meghatározta a szerződés (gazdasági) tartalmát is: a feleknek önállóan főként a szerződési cél megvalósítása érdekében való együttműködésük részleteiről kellett megállapodniuk.

⁸² Вб. Д. М. Генкин [et al.] (szerk.): *Гражданское и торговое право капиталистических стран* (Moskva: Госюриздат 1949); Д. М. Генкин – И. Б. Новицкий (szerk. és ford.): *Курс германского гражданского права: Введение и общая часть* (Moskva: Иностран. лит. 1950).

⁸³ Az OrPtk. természetesen ismer más kötelem-keletkeztető tényállásokat (egyoldalú jogügyletek, alaptalan gazdagodás, megbízás nélküli ügyvitel, ill. egyes szerződésen kívüli jogviszonyokból származó tartási kötelek), ezeknek azonban a gazdaság szempontjából nem nagyon volt jelentőségük: szinte kizárólag a polgárok egymás közötti kapcsolataiban fordulnak elő.

lenné tevő kötelelem. Ez – különösen 1949 után – azonban közvetlenül csak viszonylag szűk körben érvényesül (termelési eszközök szervezeti átalakítás nyomán más szervezet részére való átadása, termékbeszolgáltatás⁸⁴): elsősorban annak a kötelezettségnek a formájában jelenik meg, hogy az érintett szocialista szervezetek a meghatározott tervcselekmény végrehajtása érdekében lépjenek egymással szerződéses kapcsolatra.⁸⁵

A szerződés konkretizálja a tervteljesítést, elősegíti az önálló gazdaságos elszámolás elvének érvényesítését, összetett szankciórendszerével visszatart a szerződésszegéstől, s ha az mégis bekövetkezik, a szerződésszegő felet vagyoni hátránnyal sújtja.⁸⁶ A szerződés lényegi tartalma: a szerződésben nagy pontossággal meghatározott tervfeladat, s annak határidőre történő teljesítése: attól eltérő rendelkezést a felek nem köthetnek ki.⁸⁷ Ami a szerződés tartalmát ezen kívül képezheti, nagyrészt operatív, a tervfeladat teljesítésének mikéntjével, a kölcsönös ellenőrzés módjával, a teljesítés biztosítékaival kapcsolatos kikötés. Mindkét szerződő partner szigorú értelemben vett (az érdekközösségből és az „elvtársi együttműködés” követelményéből eredő⁸⁸) kötelezettsége, hogy a szerződésben foglaltakat teljesítse,⁸⁹ a szerződésszegés esetén a kikötött szankciókat pedig érvényesítse. A gazdasági szerződési jog messzemenőig formalizált:⁹⁰ nemcsak a szerződéskötési kötelezettségre és a típuskényszerre támaszkodik, de a szerződések tartalmát is részleteiben meghatározza vagy közvetlenül szerződésminta, típusszerződés, alapfeltételek⁹¹ alkalmazását írja elő. Szabályozott a szerződéskötés ideje is:

⁸⁴ Vö. B. A. LISZKOVEC: „A mezőgazdasági termékek kötelező szállításának jogi szabályozása” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1955/V./197–206.

⁸⁵ A népgazdasági tervből eredő kötelemlék általában konkrét (meghatározott vállalatok közötti) szerződéskötési kötelezettséget keletkeztettek, egyes esetekben azonban a terv csak az egyik szerződő félét nevesítette (ő volt a kötelezettség címzettje), aki – önálló tevékenysége keretében – megválaszthatta szerződő partnerét.

⁸⁶ Lásd V. K. RAJHER: „Bírság jellegű szankciók a szerződési fegyelemért vívott harcban” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1955/V./475–485.

⁸⁷ Sz. N. BRATUSZ: „A gazdasági szerződés, mint az állami vállalatok közti termékeltosztás polgári jogi formája” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1953/III. 460–477.

⁸⁸ I. B. NOVICKIJ: Az érdekek közössége a szovjet polgári jogban, Az elvtársi együttműködés és a szocialista kölcsönös segítség viszonyai (Budapest: Jogi Kiadó 1953).

⁸⁹ Bár az OrPtk. ismerte az engedményezést és a tartozásátvállalást, mint az alanyváltozás eseteit, erre a vállalatok esetében csak igen kivételes esetben, a terv változása és/vagy ilyen értelmű rendelkezése esetében kerülhetett sor.

⁹⁰ A polgári jog a szocialista szervezetek közötti szerződéskötést külön szabályozta: ennek alapvető jogforrása a Népbiztosok Tanácsának 1933. január 3-án az 1933. évi szerződések megkötésére vonatkozó rendelete volt, melyet a következő évekre is irányadónak tekintettek. Ehhez kapcsolódóan a szövetségi köztársaságok, de a gazdaságirányítás szervei is igen sok végrehajtási utasítást, rendeletet stb. adtak ki. Külön szabályok vonatkoztak az építési, tervezési, beruházási szerződésekre. Ezt a rendszert újította meg 1949-ben a Minisztertanács gazdasági szerződések tárgyában hozott rendelete. Lásd G. Sz. AMERHANOV: „A gazdasági szerződések megkötésének rendje” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1954/IV./331–351.

⁹¹ Az egyes állami szervek által az alárendeltségükbe tartozó vállalatok számára kiadott szállítási alapfeltételek a szállító és megrendelő közötti szerződéses kapcsolat legfontosabb elemeit szabályozzák, s az adott szervezetek szerződésai vonatkozásában általános háttérszabályoknak minősülnek: az azoktól való eltérés ugyanúgy szerződésszegésnek minősül, mint magának a felek közötti megállapodásnak megszegése.

az, hogy a következő évi terv végrehajtása érdekében a szocialista szervezeteknek meddig kell egymással a gazdasági szerződéseket megkötöniük.

A szerződés teljesítésével kapcsolatos legfontosabb alapelv a reális teljesítés elve: a szerződést természetben, tartalmával teljes összhangban kell teljesíteni, s főszabályként a kártérítés, pénzbeni elégtételadás a teljesítést nem válthatja ki.⁹² A szocialista szervezeteknek szerződéseiket kötbérrel biztosítaniuk kell, más szankciókkal pedig lehet;⁹³ szerződésszegés esetén pedig – ugyancsak megsabott módon⁹⁴ – a jogérvényesítés (döntőbizottsági, arbitrázs-eljárás útján) kötelező. A terven alapuló kötelelem a felek akaratából – amíg a tervfeladat fennáll – nem szűnhet meg, az állam (felettes szerv) azonban bármikor megszüntetheti, sőt, a tervfeladat megváltoztatásával annak konkrét tartalmába is beavatkozhat. Előleg adása – a szocialista szervezetek egymás közötti hitelezési tilalmából adódóan – meghatározott kivétellel (építési-beruházási szerződések) tilos.

A kártérítési felelősség megállapításának feltétele a tanúsított magatartás jogellenes volta, az ok-okozati összefüggés a tanúsított magatartás s a bekövetkezett kár között, s a károkozó (vélelmezett) vétkessége: szándékossága vagy gondatlansága. Az adós a felelősség alól csak a sértett szándékos vagy súlyosan meggondolatlan magatartásának bizonyításával mentesülhetett: a gyakorlatban azonban a teljes mentesülés nem érvényesült, a bíróságok általában a kármegosztás elvét alkalmazták. A szovjet jog következetesen elutasította a nem vagyoni károk pénzben való megtérítése iránti igényeket, de ismerte a méltányossági felelősséget, mely azonban a húszas éveket követően a gazdálkodó szervezetek egymás közötti kapcsolataiban nem nagyon került alkalmazásra. A harmadik személyért (közreműködőért) való felelősséget a magyar joghoz hasonlóan szabályozta. A teljesítés lehetetlenülése körében kizárta a gazdasági lehetetlenülésre való hivatkozást: a „válságmentes szovjet gazdaságban” erre a jogintézményre már csak azért sem volt szükség, mert az állam az esetlegesen bekövetkező, s valamely fél helyzetének súlyosbodásához vezető (például árváltozás) hatásokat a megfelelő intézkedések révén kompenzálni tudta.

A vagyoni forgalom legfontosabb, gazdasági jelentőséggel bíró szerződésai az adásvétel,⁹⁵ az adásvétel egy különleges nemének tekintett folytatólagos szállí-

⁹² A természetbeni teljesítés erős kötelezettséget jelent: konkrét dologszolgáltatásra irányuló szerződés nem teljesítése esetében pl. a hitelező bírói úton követelhetette, hogy adós nemteljesítése esetén tőle a dolgot vegyék el, s adják ki neki (OrPtk 120., 158 §§).

⁹³ A kötbérikötést minden esetben írásba kellett foglalni. Elsődleges funkciója a szerződésszerű teljesítés előmozdítása volt. A kezességet az OrPtk. ismerte, de a vállalatközi kapcsolatokban csak egészen kivételes esetekben (külkereskedelmi szerződések) alkalmazták. Fogláló kikötése – hasonlóan a bánatpénzhez és az előleghez – szocialista szervezetek között nem volt megengedett, s a zálogjognak sem volt szerepe.

⁹⁴ Lásd „Utasítás az állami, gazdasági, szövetkezeti és társadalmi szervezetek között meg nem felelő minőségű áru szállításából támasztott igények érvényesítésének módja és határideje tárgyában” (Jóváhagyta a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa 1939. augusztus 29-én) *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1950/I./1. 43–50.

⁹⁵ A szocialista tulajdonjog-elmélet a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején irányadó koncepciója szerint a szocialista szervek egymás közötti viszonyaiban tulajdonjog-átruházás adásvétel esetén sem történt: azok tulajdonosa ugyanis soha nem a vállalat, hanem a szovjet állam. Az ope-

tószereződés (a negyvenes évek végén ez az érintett felek között kötött közvetlen szerződések formájában jelenik meg), a vállalkozásoknak az iparban használt altípusai (például beruházási-építési szerződés⁹⁶), az állami tulajdonban lévő vállalatok útján biztosított fuvarozás (melynek egyes megjelenési formáit – vízi, közúti, vasúti,⁹⁷ légi – külön törvények szabályozzák), a szocialista szervezetek közötti hitel- és elszámolási jogviszonyok,⁹⁸ s a biztosítás. Mindemellett a szovjet polgári jog az állampolgárok jogviszonyait is tág körben fedte le, adott esetben úgy (például vállalkozás, megbízás), hogy magát a szabályozást is ezekre a jogviszonyokra modellezte, s ehhez képest állapított meg a szocialista szervezetek egymás közötti kapcsolataira eltérő rendelkezéseket.

d) A magyar jog 1949–1951 között nagyobb eltérés nélkül ülteti majd át mindegyik rendelkezéseket, s alakítja ki a gazdaság működésének feltételeit – Varga Csaba ezt a folyamatot nevezi „a szovjet jog honosításának”.⁹⁹ A jogi szabályozásra általában jellemző „követő”-jelleg most nem érvényesül: az alapvető gazdasági-politikai változások bekövetkezése után a szovjet modell átvételével a gazdaságra vonatkozó joganyag jelentős része gyakorlatilag azonnal átalakul, s ezeken az új alapokon fejlődik majd tovább: erre az egyik legjobb példát a szállítási szerződésekre vonatkozó szabályok jelentik. Az átalakulásnak a politikai vezetés irányából megfogalmazott igénye azonban jóval átfogóbb: a jog egészére, jellegének megváltoztatására, funkcióinak újragondolására vonatkozik, s úgy a jogelmélet, mint az egyes jogágazatok művelői felé erős kényszerként jelentkezett. A magánjogászok közül ezt a feladatot Eörsi Gyula vállalta magára.

*A magánjog és polgári jog*¹⁰⁰ c. vékony kis kötet harcos állásfoglalás, a „polgári” jogtudományi felfogással és annak (még) a budapesti jogi karon tanító képviselőivel (Szász István, Nizsalovszky Endre) való polémia¹⁰¹ – ugyanakkor a szocialista

ratív igazgatás elve szerint az állami szervet megillette az a jog, hogy (meghatározott esetekben) vagyontárgyak tulajdonjogát pl. szövetkezetekre, állampolgároknak átruházza, ám ha a vevő állami szerv/vállalat volt, a tulajdonos nem változott: csak a vagyoni feletti birtok, a rendelkezés és használat joga szállt át a szerzőre. Lásd HAVASI Győző: „Az adásvételi szerződés szabályai a szovjet polgári jogban” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1953/III./661–673.

⁹⁶ A beruházások éves tervét központilag a Szovjetunió Minisztertanácsa hagyta jóvá, az az állami népgazdasági terv egyik legfontosabb részét képezte. A terven kívüli beruházás megvalósítására irányuló polgári jogi szerződés érvénytelennek minősült, s az ilyen szerződéskötés az érintetteknek nézve jelentős büntetőjogi következményekkel is járt.

⁹⁷ Vö. PAPP Endre: „A Szovjetunió fuvarozási szabályzata” *Közlekedési Közlöny* 1950. 252–253. és 263–265; BÍRÓ László: „Vasúti fuvarozás és szállítmányozás a Szovjetunióban” *Közlekedési Közlöny* 1950. 628–629.

⁹⁸ Az állami költségvetésbe felvett intézmények, a párt-, szövetkezeti- és kolhozszervezetek anyagi eszközeit az Állami Bankban nyitott folyószámlán voltak kötelesek tartani, a vállalkozási forgalomban – erős főszabályként – kifizetéseket csak erről a számláról lehetett eszközölni. Vö. J. A. TARNOVSKAJA: „Gazdasági szerződések és elszámolási viszonyok” *Pénzügyi Szemle* 1954. 501–504.

⁹⁹ VARGA Csaba: „A jog talánya: hat évtized vitái” *Állam- és Jogtudomány* 2010/1. 121–136.

¹⁰⁰ EÖRSI Gyula: *Magánjog és polgári jog* (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1950).

¹⁰¹ „A könyv elsősorban vitákat, a szónak jó értelmében. Élesen veti fel a kérdéseket, keményen bírál, de a vitakérdések oly átfogóan vannak feltéve, hogy a könyv a polgári jog alapkérdéseinek kifej-

viszonyok között megszülető, s a létjogosultságát veszített magánjog helyébe lépő új polgári jog első elméleti igényű alapvetése. Eörsi elsősorban a joggal kapcsolatos alapvető polgári nézetek és a marxista jogfelfogás félreértelmezéséből adódó tévedések bírálatait kívánja adni, s ennek érdekében tesz éles különbséget a régi magánjog és az új, szocialista polgári jog között, amely előbbivel semmilyen közöséget nem vállalhat.

A magánjog felszámolása, „elhalása” indokolt, mondja. A magántulajdont a gazdaság vagyoni viszonyai körében nem ismerő szocialista államnak már nincs többé szüksége magánjogra, hisz, Lenint idézve: „a gazdaság körében minden közjogi”. A polgári jog a termelési eszközök társadalmi tulajdonára épülő, a proletárdiktatúra államának szervező funkcióit közvetíti, szabályozási tárgya és módszere is más, mint a magánjogé, bár az átmeneti időszakban (a szocialista társadalom kiépüléséig) „magánjogias elemeket” még használhat. E magánjogi elemek azonban egészen más szerepet töltenek be, mint a kapitalizmus idején: akkor a tőkés kizsákmányolást szolgálták, most azonban a proletárdiktatúrának alávetve az egységes népgazdaság igényeit. A döntő azonban nem ezek jelenléte, hanem a szocialista jog speciálisan új intézményeinek minden korábbtól való *minőségi* eltérése: ez elsődlegesen a szocialista tulajdonjogban, az állami vállalat jogi személyiségében és a szerződések egyes kérdéseiben jelenik meg.¹⁰²

Eörsi könyvében végig a „proletárdiktatúrával egyidejűleg megszületett”, de még mindig a régi magánjog erős hatása alatt álló polgári jog létjogosultságának igazolására törekszik. Ennek sikere az adott pillanatban – a gazdasági jogról szóló vita a tetőpontjánál jár! – a civilisztika szempontjából a szó legszorosabb értelmében véve létkérdés. Innen az elhatárolódás igénye, innen a pártos hevület – ezek a régi, magánjogi elemek, mondja, „nem valami túlélő burzsoá akarattól és érdekből vannak még jelen jogrendszerünkben, hanem a munkásosztály akaratából, a szocializmus felépítése érdekében”.¹⁰³ A magánjogi elemek jelenléte átmeneti, csak addig tart, míg a szocialista gazdaság teljes kiépülésével a magántulajdon el nem tűnik, s addig is fokozatos felszámolás vár rájuk – ám szerepük már megváltozott. „Örök kategóriák”, kortalan értékek a polgári jogban nincsenek – ezzel a születőben lévő magyar polgári jog a gazdasági jog körüli másik korabeli, nagy vitájára, a jog ún. konstans elemeiről szóló vitára¹⁰⁴ is reflektál.

Munkája a szerződési jogról szóló részében, a szerződési szabadság és a tervfegyelem összefüggésében érinti a gazdasági jog mint a régi kereskedelmi jog továbbélését biztosítani kívánó irányzat problémáját, melyet – miután az a forgalmi viszonyokra vonatkozó szabályozás megkettőzéséhez vezet – nemcsak elitél, de felszámolandónak is tart.¹⁰⁵ A gazdasági jogot az irányzatot legerőteljesebben kép-

tését is tömören magában foglalja” – írta róla a korabeli recenzor. Lásd CSANÁDI György: „Eörsi Gyula: Magánjog és polgári jog” *Jogtudományi Közöny* 1950/19–21. 611–613, idézve 611.

¹⁰² EÖRSI (100. lj.) 68–109.

¹⁰³ EÖRSI (100. lj.) 69.

¹⁰⁴ KEMENES Béla: *Polgári jogunk fejlődése a Magyar Népköztársaságban* (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta juridica et politica) (Szeged: JATE ÁJK 1981) 13.

¹⁰⁵ EÖRSI (100. lj.) 100–112.

viselő Vadas György¹⁰⁶ a társadalom gazdálkodását szabályozó normák összességként fogja fel.¹⁰⁷ Arra törekszik, hogy a termelőeszközök döntő többségében társadalmi tulajdonával jellemezhető „új típusú, szocialista tervgazdaság jogát” az azt képező szabályok hagyományos jogági természetétől elszakítva egy új, önálló jogág (jogterület) keretei között, jogelméleti igényrel dolgozza fel. Mindeme kérdéseket legátfogóbban az elméleti alapo­zás igényével megírt, 1950-ben *A gazdasági jog váz­lata* címen megjelent művében fejti ki.¹⁰⁸

A szerző az alapismeretek körében tárgyalja az állam és jog fogalmát, keletkezésének, változásának kérdéseit, az egyes társadalmi formák jogának jellemzőit, ismerteti a jog alkotó elemeit, bemutatja a jogforrások rendszerét és a jogtan alapvonalait, az államigazgatás rendszerét. Elkülöníti és jellemzi az egyes jogterületeket, ezen belül kiemelve a gazdasági jogot, amelyet, nyilván a közben lezajlott viták hatására – kis finomítással – már nem minősít közvetlen módon jogágnak, csak a gazdasági jelenségeket szabályozó jogterületnek. E jogterület egységes, rendszerű kezelésének igényét azonban megőrzi – természetesen „kora legmodernebb tudományos módszere, a dialektikus és történelmi materializmus” talaján állva. Ezt a gazdasági vonatkozású joganyag fejlődését bemutató történelmi rész követi, majd az új, népi demokrácia gazdasági átalakulásával összefüggő joganyag rendszeres bemutatása. Vadas nagy érdeme, hogy a jogintézmények fejlődését a gazdaság fejlődésének összefüggésében tárgyalja: ez nemcsak a könyv elméleti és történelmi részeire vonatkozik, de az egyes tematikus, logikusan rendszerezett, áttekinthető módon feldolgozott fő fejezetekre (a termelés alapjainak és szervezetének joganyaga, tervjog, munkajog, elszámolási és pénzügyi jog, ügyleti jog, gazdasági eljárási jog) is.¹⁰⁹

E felfogással száll szembe Eörsi akkor, amikor – kicsit demagóg módon – rámutat: a tervfegyelem (a terv mint igazgatási aktus) nemhogy szükségtelenné teszi a szerződéseket, hanem épp a szerződések adnak lehetőséget arra, hogy a népgaz-

¹⁰⁶ Az ügyvédként tevékenykedő Vadas György 1949-ben a Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezetének ügyésze. Elsősorban gyakorló jogász, aki azonban rendszeresen jelentkezik tudományos közleményekkel is. A gazdasági jog általa és szerzőtársai által képviselt koncepciója is alapvetően gyakorlati követelményeknek megfelelően alakult ki, s már kezdetektől szilárd marxista alapokra helyezkedett, erős politikai gazdaságtani szemlélet jellemezte. Vadas a gazdasági jog részét 1949-ben képező joganyagot a gazdasági-történelmi fejlődés eredményének, egy átmeneti korszak termékének tekinti, s nem törekszik koncepciója „szovjetjogi” megalapozására.

¹⁰⁷ A fogalmat ebben az értelemben használja VADAS György – WELTNER Andor: *Gazdasági jog* (Budapest: Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete 1949).

¹⁰⁸ VADAS György: *A gazdasági jog váz­lata* (Budapest: Népszava 1950). A könyv szerkezete, a szabályanyag feldolgozásának módja mai szemmel nézve is életszerűnek, sőt, modernnek mondható, sokban hasonlít napjaink alapvetően gazdasági és műszaki szakembereknek készülő üzleti jogi tankönyveire.

¹⁰⁹ 1950-től Vadast már teoretikusként is számon tartják: ez különösen akkor erősödik fel, amikor március 15-től csatlakozik az Állam- és Jogtudományi Intézet kutatói gárdájához. Ami utólag nehezen érthető, az az, hogy az oroszul egyébként kiválóan tudó Vadas (aki rendszeresen fordított magyarra a Szovjetjogi Cikkgyűjteményben megjelent tanulmányokat is) miért nem számolt azzal, hogy – hacsak elnevezésében is – olyan megközelítést követ, amelyet a harmincas évek vitáiban „kártevőnek” bélyegeztek és a szovjet jogból végképp száműztek, s ennek védelme érdekében miért száll szembe még a kétségbevonhatatlan tekintélyű Szabó Imrével is.

daság „gépies mechanizmusával” szemben a „terv realitása”, s a „dolgozó emberek milliói” mint legfőbb érték érvényesülni tudjanak.¹¹⁰ A gazdasági jogról szóló vita végül 1951-ben Világhy Miklós könyvével¹¹¹ zárult le, aki a kor más, ismert jogásza-ihoz (György Ernő, Tury Sándor Kornél, Géczy Miklós, Kisfaludi Imre, Martos Pál, Nagy Dezső, Kertai Tibor, Csanádi György, Ujlaki László, Kálmán György) hasonlóan 1948 és 1950 között maga is több írásában kötelezte el magát a gazdasági jog koncepciója mellett. Magát a „tant” a közben gyökeres szemléletbeli átalakuláson keresztül ment Világhy elmarasztalja, a szocializmus irányába fejlődő magyar civiljogtudomány gyermekbetegségének minősíti, de 1951-ben már megcáfoltnak és meghaladottnak tekinti. Végző konklúziója: a gazdasági jogot a jogászok és nem jogászok jogi oktatása köréből (ide értve a szakvizsgákat is) törölni kell (ekkorra a budapesti jogi karon már önálló tárggyá vált) – az irányzat képviselőivel szemben azonban semmiféle retorzió alkalmazását nem tartja indokoltnak.¹¹²

A jogrendszer megbontása, a kereskedelmi- és magánjog „közjogiasítása”, irányítási-igazgatási viszonyok szintjére való süllyesztése, a gazdaság jogviszonyainak feltétlen tervjogi alárendeltsége a születő és elismeréséért küzdő szocialista polgári jogra nézve komoly és közvetlen veszélyt jelentett, melyet végző soron csak a szovjet jogtudományra hivatkozva lehetett elhárítani. Az új, szocialista magyar polgári jog elvi-ideológiai alapjait megvetették: ezekre támaszkodva sikerrel lépett fel önmaga elismertetése és elfogadtatása érdekében. Szabó Imre és Eörsi Gyula¹¹³

¹¹⁰ Hogy ez pontosan mit jelentett, csak ő tudhatta: mindazonáltal 1951-ben egy nagy vitacikkbelen részletesen is kifejtette ellenvetéseit (EÖRSI Gyula: „Gazdasági jog és politikai gazdaságtan” *Jogtudományi Közlöny* 1951/VI./11. 671–677. Álláspontja szerint egy másik tudományban – a politikai gazdaságtanban – kialakított rendszert a jogra mechanikusan átvinni nem lehet – akkor sem, ha az a tudomány a maga rendszerében marxista alapokon nyugszik.

¹¹¹ VILÁGHY Miklós: *A gazdasági jog problémája* (Budapest: Jogi Kiadó 1951).

¹¹² A kivételt Vadas György és Csanádi jelentették, akiknek 1951. július 15-én el kellett hagyniuk az Állam- és Jogtudományi Intézetet. Vadas György – Sárközy Tamás személyes emlékei szerint – 1952 után jogisztériumi beosztást kapott, majd visszatért az ügyvédkedéshez, sőt, ő lett az ügyvédi kamara párttitkára (Torgyán József közlése alapján). Alkalmanként még jelentkezett szakmai, ill. jogi-közéleti tárgyú publikációkkal (főként a Magyar Jog hasábjain), elméleti kérdésekkel azonban már nem foglalkozott. A gazdasági jog neves művelői közül Weltner Andor (1910–1978) a helyét a munkajogban találja meg, a tanszékét vesztett Tury Sándor Kornél (1892–1971) az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa lesz, György Ernő (1888–1977) 1953-ig magas bírói tisztségeket tölt be, majd nyugdíjasként jogtanácsosként dolgozik, Kálmán György (1921–2010) pedig a központi közigazgatásban kap – többnyire titkárságvezetőként, kodifikátorként – felelős pozíciókat, s egy ideig az ELTE Dékáni Hivatalát is vezeti. Részt vesz az 1967-es reform kidolgozásában, számos tanulmányt, könyvet publikál a gazdaságirányítás jogáról – köztük a „modern”, a nyolcvanas évek végén születő új magyar gazdasági jog egyik előfutárának tekinthető kézikönyvet is. KÁLMÁN György: *A magyar gazdaságirányítás joga* (Budapest: KJK 1982). 2002-ben az Eörsi-emlékkönyvben megjelent, szubjektív emlékektől sem mentes (korábban már hivatkozott) tanulmányában foglalta össze a vita történetét, ill. Eörsi a gazdasági joghoz fűződő viszonyának változásait. KÁLMÁN (76. lj.).

¹¹³ Szabó Imre 1949-től az IM Kodifikációs Főosztályának munkatársa, majd – 1955-ig – vezetője, 1948–51-ben Eörsi az IM magánjogi, később a törvényelőkészítő osztályán törvényszéki bírói rangban főelőadó. 1951-ben belső szakmai konferenciát szerveznek az IM-ben (Magánjog – polgári jog. Az IM törvényelőkészítő osztály szakmai konferenciája, Előadások tartalmi kivonatai, 1951. március 5. Bevezetés: Eörsi Gyula, Lejegyezte és összeállította: Csánk Béla (tartalmazta a konferencián megbeszélésre került szövegeket és tanulmányokat is), XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 802–

nemcsak teoretikusként, de jogszabály-előkészítőként is részt vettek megteremtésében: sokat tettek az új szemléletnek az Igazságügyminisztérium munkájában való meghonosításáért, Ugyanakkor jeles képviselői kijelölték továbbfejlesztésének irányait is: ezt a gazdasági-forgalmi viszonyok jogi szabályozása terén, „a szocialista gazdaság fejlődésének ezen szakaszában”,¹¹⁴ 1949–1955 között alapvetően a szovjet minta követése jelentette, mely azonban 1953 után a jog minden területén erős kodifikációs törekvésekkel együtt,¹¹⁵ s azok keretei között jelentkezett.

E folyamatok eredményeként értük el, írja Szabó Imre 1962-ben, hogy „népi demokratikus jogrendszerünk, amely szinte egészen már most is függetlenül a felszabadulást megelőzően keletkezett joganyagtól” a maga teljességében és megjelenési formájában is új jogrendszeré lett – írott és a lehetőségekhez képest egészen kodifikált jogrendszeré vált. A polgári törvénykönyv megalkotását különösen azért tekintette döntő lépésnek, mert azzal „tulajdonképpen száműzni lehetett a szokásjogot a magyar népi demokratikus jogrendszerből”¹¹⁶ – miközben a gazdaságra vonatkozó, szovjet gyökerű, saját fejlődési utat bejárt joganyag jelentős része a kódexen kívül maradt.

858.) – a jogelmélet és jogalkotási munka találkozik, s a következő években, a kodifikációs munka során már az új szemlélet érvényesül.

¹¹⁴ VILÁGHY (8. lj.) 4.

¹¹⁵ SZABÓ Imre: „A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében” *Állam- és Jogtudomány* 1962/2. 171–196. Szabó nagy ivű, monografikus igényel megírt tanulmánya a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia 1962. évi hamburgi kongresszusának az írás címében szereplő témájához készített magyar nemzeti referátum szövege volt, amelyet a korabeli nemzetközi tudományos közvélemény igen kedvezően fogadott.

¹¹⁶ SZABÓ (115. lj.) 193.